

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nederlandse geografen over Afrika

Rutten, M.M.E.M.; Harts-Broekhuis, A.; Quarles van Ufford, P.; Gesthuizen, T.;
Haastrecht, A. van; Winther, L. de; ... ; Jong, A. de

Citation

Rutten, M. M. E. M., Harts-Broekhuis, A., Quarles van Ufford, P., Gesthuizen, T.,
Haastrecht, A. van, Winther, L. de, ... Jong, A. de. (1999). Nederlandse geografen over
Afrika. *Geografie: Vaktijdschrift Voor Geografen*, 8(3), 14-35. Retrieved from
<https://hdl.handle.net/1887/9524>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/9524>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De (pre)koloniale tijd

Afrika en Nederlandse geografen. Deze combinatie roept niet onmiddellijk een beeld op van heroïsche vaderlanders die, allerlei ontberingen trotserend, historische bijdragen hebben geleverd aan de ontdekking van dit continent. Hoe graag wellicht had het KNAG Nederlandse ontdekkingsreizigers ondersteund op hun tochten naar de binnenlanden van het 'donkere Afrika'. Het waren echter de zustergenootschappen in met name het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland die, vooral financieel, hebben bijgedragen aan het vergaren van geografische kennis over Afrika. Nederlanders leverden slechts incidenteel bijdragen. Zo verscheen van Olfert Dapper, die zelf nooit in Afrika is geweest, in 1668 *Nauwkeurige Beschrijvinge der Afrikaensche Gewesten*, dat gebaseerd was op reisverslagen en rapporten van Nederlandse zeevaarders. Iemand die wel - in dienst van de West-Indische Compagnie - langdurig in Afrika verbleef (aan de westkust) was Willem Bosman; van zijn hand is *Nauwkeurige beschrijving van de Guineesche, Goud-, Tand- en Slavenkust, nevens alle deszelfs landen, koninkrijken en gemeenebesten; van de zeden der inwoners, hun godsdienst, regering, rechtspleging, oorlogen, trouwen, begraven enz.* (1704).

Een reiziger van formaat was de Haagse freule Alexandrine Tinne, die vanaf 1855 rondtrok in Egypte en Soedan; ze werd in 1869 door de Toearegs vermoord. Het KNAG kreeg enkele jaren later de met bloed bevelde zakdoek waarmee geprobeerd was haar bloeding te stelpen.

Maar over het geheel genomen speelden Nederlanders niet de eerste viool in de exploratie van het (pre)koloniale Afrika. Nederland heeft geen eminente beroemdheden voortgebracht als David Livingstone (zendeling en medicus), Henry Morton Stanley (journalist), Thomas Wakefield (zendeling), James Grant (militair), John Speke (militair en bioloog), Richard Burton (militair en linguïst), Joseph Thomson (geoloog), Heinrich Barth (filosoof, archeoloog en aardrijkskundige) en Ludwig Krapf (zendeling). Deze voornamelijk Britse en Duitse ontdekkingsreizigers zijn de opvolgers van de allereerste pioniers: James Bruce (edelman), Mungo Park (medicus), Hugh Clapperton (militair) en René Caillié (ongeschoold). Zij zetten in het begin van de 18de eeuw de eerste Europese schreden naar de binnenlanden van Afrika (Sievers & Hahn 1901, p. 36-37). Uit die tijd dateert ook het rijmpje van Swift, *So geographers in Afric maps...*, dat Kussendrager aanhaalt in zijn bijdrage. (p.4).

Zoals de opsomming hierboven aangeeft waren vele van de ontdekkingsreizigers geen geografen. De Britse Royal Geographical Society maakte veelvuldig gebruik van (voornamelijk Schotse) zendelingen en militairen. Ook de Duitse tegenhanger, het Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn, leunde zwaar op niet-geografen (Ingham 1965). De verklaring hiervoor is tweeledig. Ten eerste stond de geografie als moderne wetenschappelijke studie tot het einde van de 19de eeuw nog in de kinderschoenen. Ten tweede ging het niet zo zeer om geografisch onderzoek, alswel om het in kaart brengen van Afrika. Militair geschoolden, al dan niet uitgezonden door geografische genootschappen, konden deze taak heel wel vervullen. Zij bezaten de nodige cartografische kennis en vaardigheden om met behulp van meetinstrumenten hun positie te bepalen op het Afrikaanse continent. De behoefte aan afzetmarkten en vooral grondstoffen gaf een enorme stimulans aan dit cartografisch werk.

Hoewel geografen niet direct de ontdekkingsreizen uitvoerden, waren ze vanzelfsprekend wel partij in de koloniale wedloop. Zo waren er geografen uit verschillende Europese landen aanwezig bij de oprichting van de door de Belgische koning Leopold II in 1876 gecreëerde 'Internationale commissie voor de exploratie en beschaving van Centraal-Afrika' (De Bruijne 1987). Geografen werden geschikt geacht te adviseren omtrent de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen en vruchtbare gronden.

De Nederlandse inbreng in deze koloniale strijd en exploratie was geheel afwezig. In 1806 hadden de Nederlanders de Kaap over moeten dragen aan de Britten. In 1872 volgde een verdrag dat de Nederlandse belangen in West-Afrika aan wederom de Britten overdroeg. In ruil hiervoor kregen de Nederlanders de vrije hand in Indië. Aan het einde van de 19de eeuw bepaalden slechts nog enkele economische en culturele betrekkingen in bijvoorbeeld Kongo en Zuid-Afrika de Nederlandse aanwezigheid in Afrika. Daardoor mocht Nederland aanschuiven aan de Berlijnse Conferentie in 1884/85 (Kloos 1992, p. 53-54).

De belangstelling van de Nederlandse universitaire geografen (Kan, Niermeijer, Van Vuuren) was vooral beperkt tot de land- en volkenkunde van Nederlands-Indië. Afrika werd alleen 'meegenomen' in leerboeken die de hele wereld beschreven. Zo wijdt C.M. Kan in zijn *Handleiding bij de beoefening der economische aardrijkskunde* (1912) bij de behandeling van de afzonderlijke werelddelen 67 pagina's aan Afrika. Exclusieve aandacht voor het continent heeft Jacob Brummelkamp. Van deze toenmalige docent aardrijkskunde verschijnt in 1929/30 het tweedelige, op regionale leest geschoeide *Sociale geografie van Afrika*. Hij is de eerste Nederlandse geograaf die (in 1956) promoveert op een studie van Afrika (Ethiopië), zij het zonder veldwerk ter plekke te verrichten (zie het overzicht van dissertaties in deel 6 van de serie en p.13).

Brummelkamp bezette tot 1964 de leerstoel economische geografie aan de Universiteit van Amsterdam. De eerste hoogleraar met als specialisatie de sociale geografie van de ontwikkelingslanden was Hanrath, die in 1965 werd benoemd aan de Utrechtse universiteit (hij ging in 1968 met emeritaat). Vanaf 1960 beginnen Nederlandse geografen met veldwerk in Afrika zelf. De eersten zijn twee Utrechtse studenten sociale geografie: de kapucijn Marcus Lohman in Tanzania en Otto de Groot in Ghana. Daarna volgen snel anderen: onder andere Sterkenburg, Heijnen en Smith in Tanzania, Heine-meijer in Marokko en Lambooy in Tunesië. Zij waren voorafgegaan door een handvol antropologen (Hofstra, Köbben, Scherer, Prins, Trouwborst), een enkele bioloog (Blaauw) en een rechtswetenschapper (Idenburg). De belangstelling van de antropologen komt deels voort uit het wegvallen van het traditionele onderzoeksterrein: Nederlands-Indië. Idenburg had belangstelling voor Afrika vanuit een organisatorisch contact met Zuid-Afrika. Tezamen met een andere rechtswetenschapper (Van der Mandele) is hij verantwoordelijk voor de oprichting in 1946 van het Afrika Instituut te Rotterdam, de voorloper van het latere Afrika Studiecencentrum te Leiden (Kloos 1992, p. 55-57).

Concluderend: bij het in kaart brengen van het Afrikaanse continent hebben Nederlandse wetenschappers geen belangrijke rol gespeeld. De aandacht van Nederlandse geografen voor 'de Tropen' was voornamelijk gericht op Oost-Indië. De Indologie blokkeerde de Afrikanistiek. Niet eerder dan in de jaren zestig gaan Nederlandse geografen veldwerk verrichten in Afrika. Hiermee komt een einde aan de situatie dat studenten aan Nederlandse universiteiten college over Afrika krijgen van docenten die het continent niet uit eigen ervaring kennen, of kennis over Afrika verwerven door het lezen van Duitse, Britse of Franse handboeken. De ontwikkelingen sindsdien worden elders in dit nummer gezien.

Marcel Rutten

De auteur is verbonden aan het Afrika Studiecencentrum. Hij was de coördinator van de in dit nummer opgenomen serie over onderzoek van Nederlandse geografen in Afrika. Met dank aan Ad de Bruijne, Ton Dietz, Dick Foeken, Leo de Haan, Jan Hinderink, Jan Kleinpennig, Jan Sterkenburg en Albert Trouwborst voor hun informatie en/of commentaar.

Literatuur

- Bruijne, G.A. de (1987) Over niet-westerse en koloniale geografie, sociale geografie van ontwikkelingslanden en Amsterdam. In: H. van der Wusten, red., *Postmoderne aardrijkskunde*, p. 77-88. Muidersberg: Coutinho.
- Ingham, K. (1965) *A history of East Africa*. London. Longmans, Green & Co.
- Kloos, P. (1992) Dutch anthropology and the changing colonial situation. In: *Antropologische verkenningen* 11, p. 49-64
- Sievers, W. & F. Hahn (1901) *Allgemeine Länderkunde. Afrika* (zweite Auflage). Leipzig.

Twijfel aan duurzaamheid landhervormingen Zimbabwe

Landhervormingen staan in Zimbabwe al sinds de onafhankelijkheid in 1980 hoog op de politieke agenda. De regering, voorstander van landhervorming, schroomt daarbij niet de namen van de grootgrondbezitters en de omvang van hun bezit in de openbaarheid te brengen. Zo heeft iedereen in de *Gouvernement Gazette* kunnen lezen dat Christy Nieuwan Huizen met 60.710 hectare grond, de grootste individuele grondbezitter van Zimbabwe is (Moyo 1998). Bij doorvoering vrezen critici echter macro-economische, financiële en politieke problemen.

Beide auteurs zijn als universitair docent-onderzoeker verbonden aan de disciplinegroep Sociale Geografie van Ontwikkelingslanden van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht.

ANNELET HARTS-BROEKHUIS EN HENK HUISMAN

Land is er in overvloed in Zimbabwe. Probleem is de buitengewoon scheve verdeling: negentien jaar na de onafhankelijkheid hebben de blanken nog steeds het meeste en het vruchtbaarste land. Dit scherpe dualisme vindt zijn oorsprong in de negentig jaar dat het land kolonie van Engeland was. De door de Britse avonturier/zakenman Cecil Rhodes opgerichte *British South Africa Company* bestuurdde vanaf 1890, vrijwel zonder bemoeienis vanuit Londen, het huidige Zimbabwe en bepaalde de landverdeling. Al in 1898 werd de eerste aanzet gegeven tot de ontwikkeling van een dualistisch landbezit-systeem. Gebiedsdelen die ongeschikt werden geacht voor agrarische activiteiten van blanke kolonisten werden bestemd voor de oorspronkelijke bevolking. Deze zogenaamde *Native Reserves* werden in de loop van de tijd steeds anders benoemd: *African Reserves*, *Tribal Trust Lands* en tenslotte *Communal Areas*. Na 1923 kreeg het gehele gebied de status van 'Kroonkolonie Zuid-Rhodesië' waarbij het bestuur werd gevormd door een kleine groep representanten van de blanke kolonistenminderheid.

In 1930 werd de toegang tot land op basis van ras formeel geregeld in de *Land Apportionment* Wet. Bijna de helft van het land werd gereserveerd voor de toen inmiddels tot vijftigduizend aangegroeide groep kolonisten. Zij konden dit land in privé-eigendom verkrijgen. Land dat door de geringe en onbetrouwbare regenval en beperkte bodemvruchtbaarheid niet geschikt werd geacht voor akkerbouw, werd voor het grootste gedeelte (42 procent van toenmalig Rhodesië) toegewezen aan de Afrikanen. In deze gebieden was de toegang tot grond op traditionele wijze geregeld: hier was sprake van communaal bezit. Daarnaast kwam er wetgeving om te bemoeilijken dat de Afrikaanse bevolking in deze 'reservaten' op autonome basis - dat wil zeggen zonder de noodzaak om elders loonarbeid te verrichten - een bestaan zou kunnen opbouwen. Deze opzet lukte heel goed: rond 1900 verkreeg de Afrikaanse bevolking nog 70 procent van het geldelijke inkomen via de verkoop van agrarische producten; in 1932 was dit aandeel gereduceerd tot 20 procent en kwam de rest van het inkomen voort uit loonarbeid op blanke agrarische of mijnbouwbedrijven (Vandoninck 1993, p.114). Bij de onafhankelijkheid in 1980 telde Zimbabwe ongeveer vijftigduizend grootschalige landbouwbedrijven met een

gemiddelde oppervlakte van circa 2500 hectare. Deze bedrijven waren goed voor driekwart van de totale agrarische productie en leverden 96 procent van de agrarische producten die op de markt verschenen. Daarentegen produceerden de één miljoen Afrikaanse huishoudens in de overvolle communale gebieden voornamelijk voor de zelfvoorziening.

In dit licht is het niet verwonderlijk dat na 1980 de eerste democratische overheid in Zimbabwe een actieve landhervormingspolitiek heeft gevoerd om de scheve landverdeling aan te pakken. Sindsdien is op het Zimbabwaanse platteland 3,5 miljoen hectare (tweemaal het Nederlandse agrarisch cultuurareaal) land dat in handen was van blanke grootgrondbezitters overgegaan naar Afrikaanse kleine boeren.

Het proces van landhervormingen verloopt in Zimbabwe echter niet zonder problemen. Bovendien veranderden in de loop van de tijd ook de doelstellingen van de overheid enigszins.

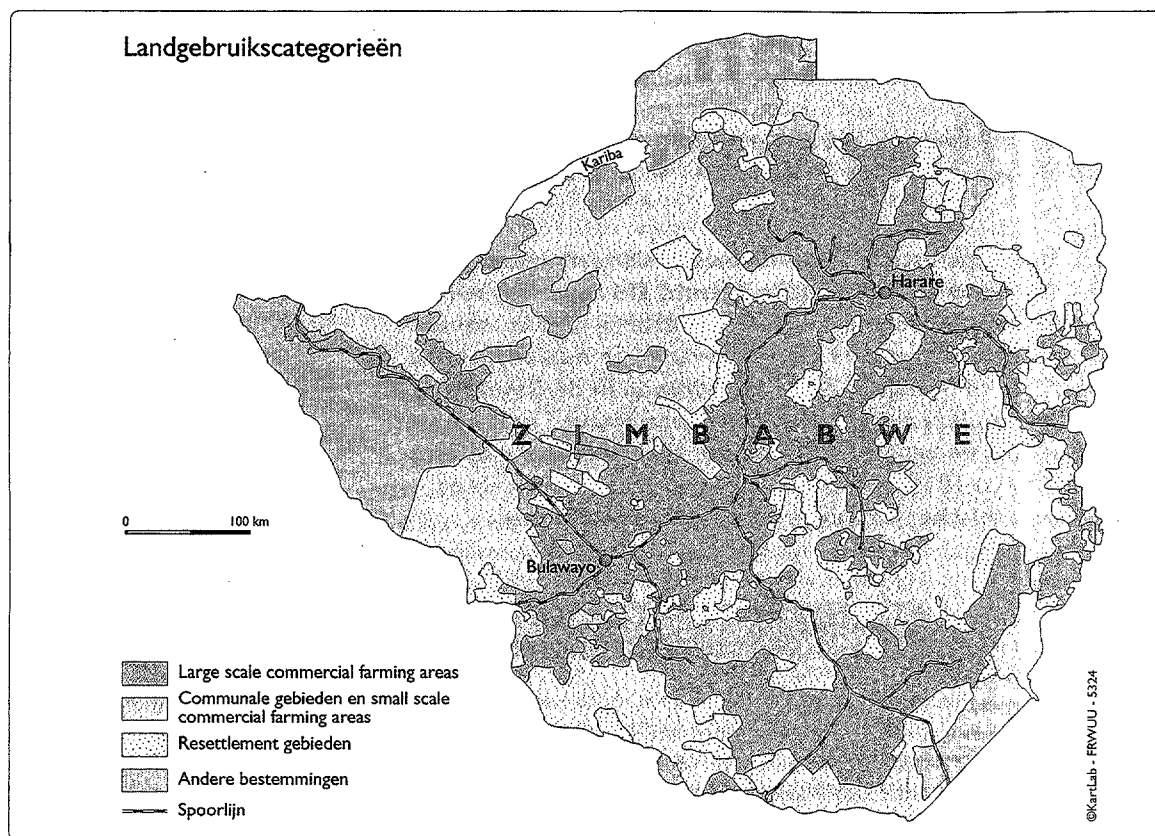
In Zuid-Afrika wordt momenteel dezelfde discussie gevoerd, namelijk met welk doel voer je een beleid van landhervormingen? De grond over zoveel mogelijk (arme) landlozen of kleine boeren verdelen om zo de ongelijke toegang tot grond en de bevolkingsdruk elders te verminderen, of is de landhervorming vooral of tevens een middel om de totale agrarische productie te verhogen, waarbij met name de beter gekwalificeerde Afrikaanse boeren moeten worden ingeschakeld? Daarnaast wordt door verschillende partijen gevreesd dat radicale landhervormingen in Zimbabwe mogelijk zullen leiden tot een stagnatie van de economische ontwikkeling en een vermindering van het overheidsinkomen, terwijl anderen stellen dat zeer grote delen van het land dat in handen is van de blanke boeren, niet of sterk onderbenuut worden (Moyo 1995, 1998).

Lancaster House Akkoord

De belangrijkste prioriteit van de regering in 1980 was de herverdeling van land van de blanke grootgrondbezitters onder arme huishoudens die nauwelijks of geen land hadden. Als uitkomst van de onafhankelijkheids-onderhandelingen was in het zogenaamde *Lancaster House Akkoord* overeengekomen dat de herverdeling moest gaan op basis van het *willing-seller willing-buyer* principe. Dit betekende dat de overheid marktprijzen moest betalen voor de grond die vrijwillig te koop werd aangeboden. Een nieuw ministerie moest binnen vijf jaar de vestiging realiseren van aanvankelijk 17.500 huishoudens op ongeveer 1,2 miljoen hectare land. In 1982 werden deze doelen vergroot tot 162 duizend huishoudens op 8,3 miljoen hectare.

Tussen 1980 en 1993 werd het voor hervestiging aangekochte land volgens vier modellen ingericht. Het meest gebruikt was Model A: meer dan 80 procent van het land met daarop ruim 90 procent van de betrokken huishoudens is volgens dit plan verwezenlijkt. Hierbij wordt naast een perceel van ongeveer 2500 vierkante meter voor huis en moestuin, aan elk huishouden vijf hectare akkerland toegewezen en graasrechten voor vijf tot vijftien koeien op - afhankelijk van de agro-ecologische omstandigheden - tien tot dertig hectare van de

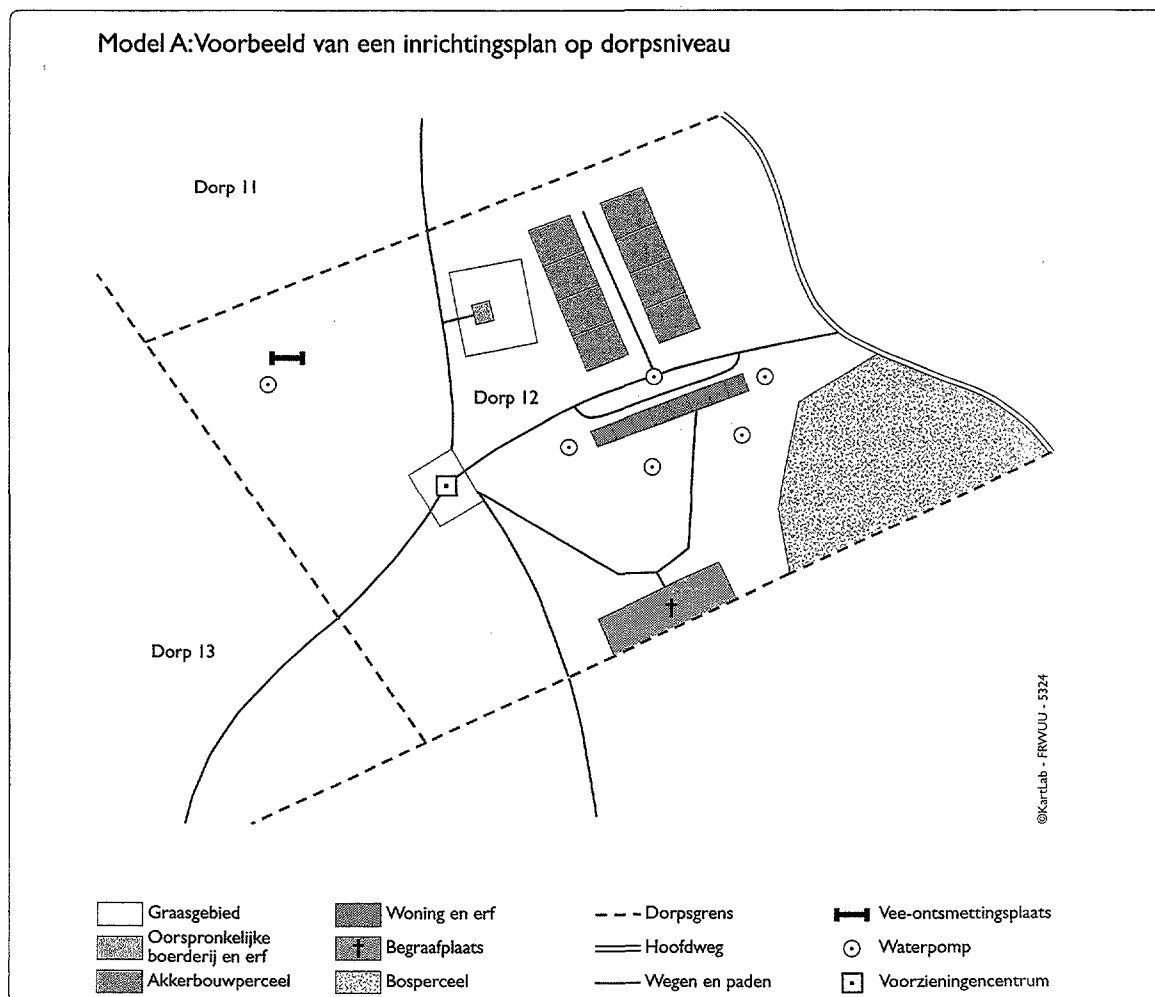
Figuur 1. Zimbabwe: landgebruikscategorieën.
Bron: Mayo 1995

gezamenlijke weidegronden. Ook een bos-perceel en faciliteiten voor de watervoorziening worden voor communaal gebruik ter beschikking gesteld (figuur 2). Elk huishouden beschikt over drie vergunningen op naam van het hoofd van het huishouden: voor het recht op

wonen, verrichten van akkerbouw-activiteiten en houden van vee. De looptijd van de vergunningen is niet gespecificeerd en ook de rechten van het huishouden na overlijden van de vergunningen-houder zijn niet duidelijk vastgelegd. De andere modellen richtten zich op de

Figuur 2. Model A: voorbeeld van een inrichtingsplan op dorpsniveau.
Bron: GOZ 1998

vestiging van coöperaties (Model B), van individuele contract-telers rond staatsbedrijven (Model C) of uitbreiding van weidegronden voor huishoudens in communale gebieden (Model D).

Als gevolg van dit land verdelingsprogramma is weliswaar een duidelijke verschuiving in het landverdelingspatroon opgetreden (tabel 1), maar de ambitieuze doelstellingen zijn bij lange na niet gerealiseerd. Slechts 58 duizend huishoudens, een derde van het beoogde aantal, hadden in de periode tot 1992 geprofiteerd van de landhervorming. De meest recente cijfers geven aan dat dit aantal intussen is opgelopen tot 71 duizend huishoudens op in totaal 3,5 miljoen hectare (GOZ 1998). De *resettlement* gebieden zijn verspreid over het hele land en bevinden zich in verscheidene agro-ecologische zones (figuur 1).

De periode vanaf 1980 overziend, kan geconcludeerd worden dat in de jaren tachtig de landhervorming goed op gang kwam, al werden de doelen niet gehaald, maar dat het proces in de jaren negentig sterk is vertraagd.

Beleidsveranderingen

Nergens in Afrika is zo'n grote hoeveelheid land tegen betaling van een ruime compensatie van eigenaars-gebruiker gewisseld als in Zimbabwe. Desondanks is van allerlei zijden kritiek op de resultaten van de landhervormingen. Zo klaagt de Afrikaanse bevolking over

Landgebruikscategorie	1980	1990
Grootschalig Commercieel	47	34
Kleinschalig Commercieel	4	5
Communaal	49	50
Resettlement	n.v.t.	10
Staatsland	n.v.t.	2
Totaal	100	100

het langzame tempo en het feit dat veel minder huishoudens een plaats hebben gekregen in een *resettlement* gebied dan was gepland. De lange - steeds aangroeiende - wachtlijsten fungeren als een politiek drukmiddel om het tempo van de landhervorming op te voeren. Hoe groot het verschil tussen vraag en aanbod in deze is, blijkt uit cijfers voor het Insiza District in Zuid Zimbabwe. Daar dongen in 1996 circa 2800 gegadigden mee naar één van de tweehonderd beschikbare plaatsen.

Een reeks van factoren is verantwoordelijk voor het lage tempo van uitvoering. Allereerst zijn de kosten zeer hoog voor het verwerven van de grond en het scheppen of verbeteren van de infrastructurele faciliteiten, inclusief de watervoorziening, in de aangekochte gebieden. Het duurt vaak lang voordat nieuw verworven landerijen geschikt zijn gemaakt voor de vestiging van de nieuwe boeren. De overheid erkent dat een tekort aan gekwalificeerde menskracht bijdraagt aan de trage uitvoering van de plannen.

Door de verslechterde economie, onder andere een gevolg van een groot aantal droogte-jaren en de hoge schuldenlast, heeft de overheid steeds minder geld om het landhervormingsprogramma uit te voeren. Toch is zij blijven vasthouden aan het principe om op vredelievende wijze en tegen marktgerichte prijzen de benodigde grond te verkrijgen. Desondanks doet de regering wel pogingen om op snellere wijze land te verwerven. Zo

Omvang in hectare	bedrijven		totale oppervlakte	
	aantal	procent	hectare	procent
< 400	1 314	28,2	179 136	1,6
400-999	1 096	23,6	748 248	6,7
1000-3999	1 736	37,2	3 344 205	29,8
4000-7999	281	6,0	1 580 744	14,1
8000 en meer	233	5,0	5 351 053	47,8
Totaal	4 660	100	11 213 386	100

werd in 1986 de *Land Acquisition* Wet van kracht die het mogelijk maakt om land dat niet benut wordt te naasten. In 1992 werd door weer een andere wet landaankoop vergemakkelijkt door naast het *willing-seller willing-buyer* principe ook onteigening via aanwijzing te introduceren. Ten slotte heeft de overheid in 1997, in een poging de landverdelingsproblematiek voor eens en altijd op te lossen, 1471 grote commerciële bedrijven op een lijst gezet, die in aanmerking komen om bij de landhervorming te worden betrokken. Dit aantal vormt 30 procent van het totaal van deze bedrijven en omvat 40 procent van het oppervlak in deze landgebruikscategorie. Tot nu toe hebben al deze maatregelen niet geleid tot het verhogen van het tempo van het landhervormingsproces.

Tegenstanders, die zich heftig roeren in de Zimbabweaanse pers, en anderen zoals de Wereldbank en onderzoekers formuleerden andersoortige kritiek op het landhervormingsprogramma. Zij wijzen vooral op de geringe agrarische productie in de *resettlement* gebieden en het gevaar dat met name de productie van belangrijke export-producten, zoals tabak, zal dalen als steeds meer grote bedrijven zullen verdwijnen om plaats te maken voor vele kleine bedrijven die in eerste instantie voor de zelfvoorziening en in mindere mate voor de markt produceren. Rampenscenario's in de kranten voorspellen een daling van het Bruto Nationaal Product met 30 tot 50 procent als de 1471 aangewezen bedrijven daadwerkelijk worden onteigend.

De Zimbabweaanse regering heeft in de jaren negentig op deze kritiek ingespeeld. Zo werden in 1991, geheel volgens de teneur van het Structurele Aanpassing Programma, in plaats van sociale indicatoren voor in aanmerking komende huishoudens (arm, zonder toegang tot land) marktgerichte doelstellingen geïntroduceerd. Aanvragers moesten nu kunnen aantonen goede landbouwers te zijn via een zogenaamd *master farmer* certificaat of een diploma van een agrarische school kunnen overleggen. Deze beleidsverandering waarbij men zich op de betere boeren ging richten is binnen Zimbabwe sterk bekritiseerd, met name omdat zo de meerderheid van de rurale bevolking buitenspel zou worden gezet (Moyo 1995, 1998).

Om het landhervormingsproces een nieuwe stimulans te geven en aan de vele wensen tegemoet te komen, zijn vorig jaar nieuwe ambitieuze voorstellen geformuleerd (GOZ 1998). Mede onder druk van de potentiële donoren, vormen zowel armoedebestrijding als de toepassing van duurzamere vormen van landgebruik belangrijke doelstellingen van deze tweede fase van de landhervormingen. Het programma voor deze tweede fase beoogt het verwerven van vijf miljoen hectare land in vijf jaar dat zal worden verdeeld over 91 duizend huishoudens. Dat is ongeveer 45 procent van het grondbezit dat nu in handen is van de grootschalige commerciële bedrijven

Tabel 2. Grootschalige commerciële bedrijven naar omvang (1997).

Bron: Moyo 1998.

Tabel 1. Verdeling van agrarisch land per gebruikscategorie 1980-1990 (in procenten).

Bron: Ministry of Lands, Agriculture and Rural Resettlement 1992.

Een erf op het platte-
land van Zimbabwe

Foto Iris Bottema

(tabel 2). In hoofdzaak zullen de nieuwe boeren gerecruteerd worden onder de bevolking van de overbevolkte communale gebieden en de, door het opdoeken van de grootschalige landbouwbedrijven, werkloos geworden landarbeiders. Net als in de vroegere Model A kolonisatiegebieden zullen de bedrijven die onder dit nieuwe Model A1 worden verwezenlijkt een beperkt oppervlak hebben, dat afhankelijk van de agro-ecologische zone drie tot zes hectare zal omvatten.

Twintig procent van het land dat in deze nieuwe fase beschikbaar komt, zal echter worden gereserveerd voor grotere bedrijven van, wederom afhankelijk van de zone, vijftig tot driehonderd hectare (Model A2). Deze boeren moeten voldoen aan tal van eisen qua opleiding en/of aangetoonde geschiktheid hebben als marktgerichte producent.

Met dit uitgangspunt wordt tegemoet gekomen aan de wens - gesteund door de lobby van Afrikaanse commerciële boeren - om een basis te houden van economisch levensvatbare agrarische bedrijven die marktgericht produceren.

Om extra gelden te verwerven voor de aankopen van land en om te bevorderen dat on- en ondergebruikt land op de markt zal worden aangeboden, heeft de regering Mugabe wetgeving voorbereid om vanaf 1999 een belasting op land te kunnen invoeren. Deze maatregel maakt deel uit van het *Zimbabwe Programme for Economic and Social Transformation* (ZIMPREST).

Resultaten van landhervormingen kunnen ook op andere manieren worden gemeten dan op het niveau van het aantal van eigenaar verwisselde hectares of gehervestigde huishoudens. Er kan ook worden gekeken naar de betekenis van de landhervorming voor de uitverkoren huishoudens, de effecten voor de agrarische productie, en naar de duurzaamheid van de resultaten van de landhervorming. De antwoorden op deze vragen zijn onder meer verkregen door een leeronderzoek dat een groep Utrechtse studenten Sociale Geografie Ontwikkelingslanden in 1996 heeft uitgevoerd onder huishoudens in communale en *resettlement* gebieden in het district Insiza.

Effecten voor huishoudens

Door de landhervorming is er extra werkgelegenheid geschapen in de agrarische sector. Huishoudens die voorheen niet of nauwelijks land hadden, beschikken nu over voldoende grond om in jaren met voldoende regenval genoeg voedsel voor henzelf en de markt te produceren. In goede oogstjaren kunnen deze huishoudens een voedselsurplus opbouwen en via de verkoop van producten investeringen doen in bijvoorbeeld rundvee.

De bestaansbasis van huishoudens die geprofitteerd hebben van de landhervormingen is enorm vergroot (Kinsey et.al. 1998). Dit kan worden afgemeten aan twee indicatoren: inkomen en het bezit van rundvee (dat in Zimbabwe - net als elders in Zuidelijk Afrika - geldt als een belangrijke maatstaf voor de sociaal-economische positie van huishoudens). Vergeleken met huishoudens in de communale gebieden, is het inkomen van de gehervestigde huishoudens substantieel hoger en bezit een aanzienlijk groter percentage van deze huishoudens rundvee. Hoeveel de inkomens uit elkaar liggen verschilt per agro-ecologische zone en per jaar, als gevolg van de wisselende hoeveelheid regenval die er jaarlijks valt. Zowel in de communale als *resettlement* gebieden wordt voornamelijk regenafhankelijke akkerbouw bedreven. Uit onderzoek begin jaren negentig bleek dat in vergelijking met de communale gebieden het inkomen van kolonistenhuishoudens twee keer zo hoog was. In Insiza werd dezelfde verhouding gevonden als rekening werd gehouden met de *opportunity returns* van de totale mais-oogst (waarbij de totale maisproductie vermenigvuldigd wordt met de geldende marktprijs voor maïs, zodat er niet alleen maar gekeken wordt naar het deel van de oogst dat wordt verkocht, maar ook het deel dat bestemd is voor de eigen consumptie bij de berekening wordt betrokken). Maïs is namelijk het belangrijkste gewas in termen van beteelde oppervlak en is tevens het belangrijkste voedselgewas. Hoewel de gehervestigde huishoudens meer grond hebben en daardoor hogere opbrengsten realiseren, produceren ze niet altijd voldoende voedsel voor de eigen consumptie. Zo moesten in droge jaren veel huishoudens in de *resettlement*-gebieden gebruikmaken van graanleningen die de overheid dan ter beschikking stelt om de nood te lenigen.

Het is daarom niet verwonderlijk dat ook de huishoudens in de *resettlement*-gebieden streven naar risicospreiding. Net als de huishoudens in de communale gebieden hebben zij verschillende bronnen van inkomsten en vullen zij het agrarisch inkomen aan door lokaal of elders niet-agrarische activiteiten te verrichten. Voor de gehervestigde huishoudens zijn deze inkomsten echter minder belangrijk in het totale inkomen dan voor de huishoudens in de communale gebieden.

Het aantal huishoudens met arbeidsmigranten is bovendien lager in de *resettlement* gebieden dan in de communale gebieden. Vooral meer mannen blijven op hun boerderij. Dit geldt echter niet voor de kinderen en andere inwonende verwanten. Gezien hun onzekere toekomstperspectief, is de arbeidsmigratie van met name kinderen begrijpelijk.

Effecten voor de agrarische productie

Gehervestigde huishoudens produceren meer dan huishoudens in de communale gebieden. Dit komt voornamelijk doordat zij een veel grotere oppervlak bewerken, hun productiviteit is nauwelijks hoger. Boeren in de *resettlement*-gebieden hebben in velerlei opzichten een gunstiger productie-positie dan boeren in communale gebieden. Zij beschikken over meer land, meer landbouwwerktuigen en kunnen ook over meer familiearbeid beschikken, omdat hun huishoudens omvangrijker zijn door onder andere het opnemen van (volwassen) verwanten. Hun hogere inkomsten stellen hen bovendien in staat bedrijfsexterne productiemiddelen te kopen. Desondanks verschillen de productiemethoden in de *resettlement*-gebieden nauwelijks van die in de communale gebieden.

In de gereorganiseerde rurale gebieden van Insiza District, een gebied dat gelegen is in een voor akkerbouw

ongunstiger agro-ecologische zone, lag de productiviteit voor maïs op 1,4 ton per hectare tegen 1,2 ton in de communale gebieden. De Zimbabweaanse ontwikkelingsdeskundige Moyo (1995, p.152) geeft voor een onderzoek onder boeren in communale gebieden verspreid over heel Zimbabwe een veel hogere opbrengst en wel 3,4 ton per hectare. Daarentegen bleek de productiviteit in het door hem onderzochte Shangwe *resettlement*-gebied in het Makoni District, gelegen in het noordoosten van het land, slechts 2,0 ton per hectare te zijn. Deze opbrengst ligt volgens zijn berekeningen 40 procent lager dan wat potentieel mogelijk zou zijn in een vergelijkbare agro-ecologische zone. De productiviteitscijfers van de kleine boeren blijven echter allemaal achter bij de 5 ton per hectare die wordt bereikt door de maïsproducenten op de grootschalige commerciële bedrijven.

Op grond van deze uitkomsten kan evenwel niet worden geconcludeerd dat door de landhervormingen de nationale agrarische productie van Zimbabwe zal dalen. Immers veel land dat tot nu toe voor de landhervormingen werd gebruikt, werd voordien niet of nauwelijks benut. Bovendien gebruiken veel grootgrondbezitters (delen van) hun land voor heel andere doelen, zoals extensieve veeteelt of toerisme, dan akker- of tuinbouw. De opbrengsten van dit landgebruik laten zich niet zo gemakkelijk vergelijken met die van kleine boeren.

Tegenover de onheilsvoorspelling dat door de uitvoering van de tweede fase van de landhervormingen de agrarische productie en daarmee de export- en de overheidsinkomsten ernstig zullen dalen, staan daarom andere berekeningen die een veel positiever toekomstperspectief schetsen. Moyo (1998) verwacht dat door het in bezit nemen van de vijf miljoen hectare onderbenut land door de 91 duizend nieuw uitverkoren huishoudens, er op nationaal niveau meer maïs, katoen, aardnoten en zonnebloemen zullen worden geproduceerd. Naar zijn schatting zal de nationale productie van deze gewassen met 15 procent stijgen.

Duurzaamheid

Hoe staat het met de sociaal-economische duurzaamheid van de landhervorming op langere termijn? Wat zijn de kansen op een blijvende verbetering van productie- en levensomstandigheden van de inwoners van de gereorganiseerde rurale gebieden?

De bevolkingsgroei is van invloed op die kansen. Momenteel neemt de bevolking van Zimbabwe jaarlijks met 2,1 procent toe. Hoewel dit groeicijfer al beduidend lager ligt dan tien jaar geleden (3,1 procent) - mede doordat aids om zich heen grijpt - is het toch aanzienlijk. In 1995 waren er 11,2 miljoen Zimbabweanen, over vijftien jaar zullen dat er naar schatting zestien miljoen zijn (UNDP 1998).

Deze groei betekent dat de landhonger alleen nog maar zal toenemen, zowel van buiten als van binnenuit de *resettlement*-gebieden. Deze groeiende landhonger manifesteert zich in een stijgend aantal *squatters*, illegale bewoners die zich vestigen aan de randen van *resettlement*-gebieden, meestal op de weidegronden. Deze *squatters* zijn landlozen afkomstig uit nabijgelegen communale gebieden, vanuit de steden of mijnbouwgebieden teruggekeerde arbeidsmigranten, en voormalige landarbeiders. Een groeiende groep binnen de *squatters* zijn de gezinnen gesticht door kinderen uit de gehervestigde huishoudens. Formeel geldt dat de bedrijven van hun ouders niet mogen worden opgedeeld. Bij overlijden van de vergunningenhouder (meestal de man) gaan de vergunningen over op de echtgenote. Maar wat er moet gebeuren na haar dood blijft in nevelen gehuld. In de praktijk

gaan dezelfde mechanismen werken als in de communale gebieden. Dat wil zeggen dat gedoogd wordt dat 'vreemden' toegang krijgen tot de grond. Zowel de bevolking in de *resettlement*-gebieden, als de lokale bestuurders, waaronder de *Resettlement Officers* die verantwoordelijk zijn voor de landhervormingsprojecten in hun district, zijn bereid een oogje dicht te knijpen.

Natuurlijk doen zich conflicten voor tussen *squatters* en boeren, maar in het algemeen worden er geen acties ondernomen als deze *squatters* een onderkomen bouwen, beetje bij beetje stukken weidegrond omzetten in akkerland en hun vee laten grazen op de gezamenlijke weidegebieden van de boeren in het *resettlement*-gebied. Boeren vinden het moeilijk om te protesteren, omdat zij, ook al zijn misschien hun eigen kinderen nu nog niet toe aan het stichten van een eigen gezin, inzien dat er ook voor hun nazaten formeel geen plaats zal zijn.

De kinderen van de boeren in de *resettlement*-gebieden zullen, als deze ontwikkelingen door de politiek niet worden opgelost, geruisloos het bedrijf van hun ouders overnemen en de rechten informeel verdelen. Daarmee zal binnen één generatie in de *resettlement*-gebieden dezelfde druk op de grond ontstaan als nu in de communale gebieden. Door het ontbreken van een duidelijk beleid is nu al te zien dat de maatregelen die worden genomen per gebied verschillen. De verantwoordelijke lokale bestuurders handelen naar eigen goeddunken, al betekent dit in praktijk meestal dat er alleen wordt opgetreden als zich conflicten voordoen. Illegale bewoners worden zelden verwijderd.

Tenslotte

De vraag welke groepen (en in welke mate): inheemse elite, ex-onafhankelijkheidsstrijders, *master farmers*, landbouwkundig geschoolden of rurale en urbane landlozen zouden moeten profiteren van de landhervorming houdt de gemoederen in Zimbabwe nog steeds bezig. Ook de handhaving en vergroting van de agrarische productievolumes vormt een onderdeel van de voortdurende discussie. Het huidige landhervormingsbeleid in Zimbabwe stoelt op twee doelstellingen: het eerlijker verdelen van het land over de bevolking en het op peil houden van de agrarische productie, en wil daarmee zoveel mogelijk partijen tevreden stellen.

De uitvoering van de tweede fase van het Landhervormingsprogramma in Zimbabwe zal zonder twijfel te maken krijgen met dezelfde reeks problemen die ook de uitvoering van de eerste fase hebben bemoeilijkt. Geldtekorten van de overheid en het ontbreken van voldoende gekwalificeerd personeel zullen ook in de komende jaren knelpunten voor de uitvoering van het programma zijn. Daarnaast zullen zonder verdere ingrepen ook de politieke en institutionele omstandigheden de uitvoering van de landhervorming blijven frustreren. Zo zijn er maar liefst acht ministeries betrokken bij de landhervormingen en het besluitvormingsproces.

De overheidsplannen voor de landhervorming maken hiervan uitgebreid melding. Opvallend is echter dat de sociaal-economische duurzaamheid van de landhervorming nauwelijks aandacht krijgt, terwijl dit voor een groeiend aantal families en de verantwoordelijke lokale bestuurders een wezenlijk probleem vormt. Bovendien is duidelijk zijn dat de landhervormingspolitiek onderdeel moet zijn van een beleid dat zich ook richt op het ontwikkelen van niet-agrarische werkgelegenheid en afremming van de bevolkingsgroei. Anders zullen de positieve effecten van de landhervorming snel verloren gaan.

Literatuur

- GOZ (1998) *Land Reform and Resettlement Programme Phase II. A Policy Framework and Project Document*. Harare: Government of Zimbabwe (voorlopige versie).
- Kinsey, B. et al (1998) *Coping with drought in Zimbabwe: survey evidence on responses of rural households to risk*. World Development vol.26, pp.89-110.
- Moyo, S. (1995) *The land question in Zimbabwe*. Harare: Sapes Books.
- Moyo, S. (1998) *The Land Acquisition Process in Zimbabwe*. Harare: UNDP.
- UNDP (1998) *Human Development Report*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Vandonick, B. (1993) *Landbouwcoöperaties in Zimbabwe*. Bouwstenen van een nieuwe samenleving? Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Afrika-onderzoek in Utrecht

De opvolger van Johan Hanrath, de eerste hoogleraar in de 'sociale geografie der niet-westerse landen' in Nederland (zie deel 1 van de serie), is Jan Hinderink. Hij wordt in 1969 in Utrecht benoemd en zal het onderzoek in Afrika krachtig bevorderen. Dat onderzoek was toen net op kleinschalige wijze begonnen met veldwerk dat enkele Utrechtse geografiestudenten op eigen initiatief in Tanzania deden: Jan Sterkenburg, Joop Heijnen en Chris Smith. Zij zullen na hun afstuderen tot stafid worden benoemd en zich (mede) richten op rurale vraagstukken in Afrika. Hinderink zelf wijdt zijn inaugurele rede, *No longer at ease* (1970), aan stedelijke karakteristieken en problemen in dit werelddeel.

De eerste jaren van de nieuwe en snel groeiende vakgroep worden gekenmerkt door uiteenlopend onderzoek van studenten en staf in tal van Afrikaanse landen, zoals Ethiopië, Tanzania en Kenya. Het urbane onderzoek in Afrika is in handen van Hinderink en Sterkenburg; zij richten zich in 1971-1973 op Cape Coast in Ghana. Gedurende twee jaar verrichtten daar vele studenten veldwerk.

Er is in de vakgroep lange tijd onderscheid gemaakt tussen rurale, urbane en demografische onderzoekswaartepunten. In het Afrika-onderzoek waren eigenlijk alleen de eerste twee vertegenwoordigd. Bij rurale studies vormden agrarische commercialisatie en regionale ontwikkeling een vast thema. Dit thema werd gedurende vele jaren op veel locaties bestudeerd: Kenya (vaste staf: Smith en Sterkenburg), Tanzania (Heijnen en Sterkenburg), Ivoorkust (Gert-Jan Tempelman en Hinderink), Malawi en Swaziland (Sterkenburg), en Kameroen (Ali de Jong en Annette Broekhuis). Naast de vaste staf participeerden vele stafleden in tijdelijke dienst in de diverse onderzoeken.

De thematiek van agrarische commercialisatie werd in 1984-1987 aangevuld met onderzoek in Botswana en Lesotho (en later ook in Zimbabwe) naar commercialisering van de veeteelt en ecologische degradatie, onder leiding van Sterkenburg en in samenwerking met de Utrechtse fysische geografie (Hans Riebenbos). Op het terrein van agrarische commercialisatie was een vergelijking tussen een groot aantal landen met zeer uiteenlopende omstandigheden mogelijk. De resultaten werden samengevat in een in Londen uitgegeven boek van Hinderink en Sterkenburg: *Agricultural Commercialization and Government Policy in Africa* (1987). Vanaf 1977 komt een tweede ruraal thema

naar voren in het Afrika onderzoek: rurale productie- en levensomstandigheden, uitgevoerd op verschillende momenten in Tanzania, Kenya, Malawi, Zambia en Mali. In 1992 krijgen de rurale thema's een nieuwe omschrijving: 'sociaal-economische aspecten van ruraal-ecologische vraagstukken' en 'rurale diversificatie en ruraal-urbane interactie'. Hoewel agrarische commercialisatie niet meer voorkomt in deze omschrijving, wordt nog steeds in studenten-leeronderzoek aandacht besteed aan de productie en vermarkting van handelsgewassen.

Het urbane onderzoek startte als gezegd in Cape Coast. Dit werd omschreven als 'het onderzoek naar het vestigings- en verplaatsingsgedrag in relatie tot stedelijke woon- en werksituaties'. Dit onderzoek mondde uit in een publicatie van Hinderink en Sterkenburg: *Anatomy of an African town; a socio-economic study of Cape Coast, Ghana* (1975). Vanaf 1981 was er een nieuw urbaan thema: 'productiestructuur en huisvestingsomstandigheden in kleine steden in de Sahel, en de relatie met het omliggend platteland' (later ook wel geformuleerd als: 'de functie van kleine en middelgrote steden in regionale ontwikkeling'). Daarbij moet worden aangekend dat het onderscheid tussen urbaan en ruraal onderzoek niet altijd te maken is. Dit geldt zeker bij studies over de samenhang tussen urbane en rurale vraagstukken. Betrokken (vaste) stafleden waren Otto Verkoren, Tempelman, Broekhuis, De Jong en Pieter van Teeffelen. Diverse plaatsen in Mali werden uitgebreid bestudeerd, waaronder Djenné, San, Mopti en Bamako. Veel studentenleer- en promotieonderzoek heeft plaats gehad in dit kader. Een afzonderende publicatie, waarin deze problematiek behalve in Afrika ook in onderzoeksgebieden elders wordt belicht is recent verschenen: *Town and Hinterland in Developing Countries: perspectives on rural-urban interaction and regional development* (1999, uitgave: Thela Thesis, redactie Milan Titus en Jan Hinderink).

Was het onderzoek in de beginjaren nog verspreid over een groot aantal landen en de locaties binnen die landen, vanaf de jaren tachtig wordt het teruggebracht tot langdurig onderzoek in een beperkt aantal landen en locaties. Twee subregio's kunnen onderscheiden worden: Oost- en Zuidelijk Afrika enerzijds (voormalige Britse koloniën) en West-Afrika (voorheen Franse koloniën) anderzijds. Er werd en wordt in het algemeen samengewerkt met lokale universiteiten, overheidsinstellingen en/of ontwikkelingsorganisaties, waardoor het onderzoek verankerd was en is in de samenleving en het onderzoeksthema maatschappelijk van betekenis is.

In recente jaren is het Utrechtse onderzoek in Afrika sterk teruggelopen. In drie landen wordt nog onderzoek verricht (onderzoek in Kameroen wordt afgebouwd). In Mali en Burkina Faso gaat het om onderzoek naar

Afrika/Regio's	4
Mali	32
Kenya	23
Botswana	11
Kameroen	9
Lesotho	8
Zimbabwe	7
Swaziland	2
Tanzania	2
Sudan	1
Ghana	1

Tabel 1: Regionale spreiding (voor zover bekend) van doctoraalscripties studenten geografie UU 1975-1997 (aantal: 100).

Onderwerp	aantal
Rurale ontwikkeling/landbouw	34
Steden/huisvesting/informele sector (urbaan+ruraal)	21
Migratie/regionale ongelijkheid	13
Rurale niet-agrarische activiteiten	15
Milieu/conflicten hulpbronnen	6
Overig (met name gender)	11

Tabel 2: Scriptie-onderwerpen doctoraalstudenten sociale geografie UU 1975-1997.

productie, marketing en regionale dynamiek, dat wordt uitgevoerd in en rond de hoofdsteden. In Zimbabwe betreft het ruraal onderzoek naar sociaal-economische differentiatie in de communale gebieden.

Ook de hoeveelheid ingezette menskracht in het Afrika-onderzoek daalt sinds 1995. Momenteel wordt er geen promotie-onderzoek in Afrika verricht en bestaat de vaste Afrika-staf uit Broekhuis, Huisman, De Jong, en Van Teeffelen. Hinderink ging in 1995 met emeritaat. Het *liber amicorum* dat hem werd aangeboden, *No easy way out* (Nederlandse Geografische Studies nr. 186), geeft een overzicht van zijn werk en dat van zijn stafleden. De nieuwe hoogleraar, Menno Vellinga, heeft zijn werkterrein in Latijns-Amerika liggen. Deze macror regio wint aan belangstelling.

In de loop der tijd deden veel doctoraalstudenten veldwerk in Afrika. Voor 1980 waren dat er ongeveer vijftig, tussen 1980 en 1990 ongeveer tachtig. Vanaf dat laatste jaar neemt het aantal af, parallel aan het teruglopende stafonderzoek. Tussen 1990 en heden zijn 41 studenten op Afrika afgestudeerd.

Regionaal bezien vond hun onderzoek, waarin vrouwelijke studenten geleidelijk zijn gaan domineren, vooral plaats in Mali en Kenya (tabel 1). Thematisch bezien waren rurale vraagstukken populairder dan urbane (tabel 2). Daarin wijkt Utrecht niet af van het studenten onderzoek in Amsterdam en Nijmegen waar ook het platteland hoger scoort dan de stad.

Ali de Jong

Nederlandse kranten over Rhodesië/Zimbabwe: 'Top down' perspectief verdwenen

In 1965 had de Volkskrant nog een rubriek 'Op Safari', ondertekend door Tamtam. In 1980 was dat ondenkbaar. Hoe berichtten twee Nederlandse kranten, de Volkskrant en het Algemeen Dagblad, over het Rhodesië van Ian Smith in 1965, over de nationale verkiezingen in Rhodesië/Zimbabwe in 1980 en over de problemen waarmee het regime Mugabe in 1998 kampte? Een inhoudsanalyse van in totaal 285 artikelen.

De auteur is sociaal-geograaf en sinds begin 1999 werkzaam bij de ontwikkelingsorganisatie Bilance.

LIEKE DE WINTHER

Af en toe is Zimbabwe - voorheen Rhodesië - voorpaginieuws in de Nederlandse kranten. In 1965 was dat het geval, en wederom in 1980 en, sporadisch, 1998. In 1965 speelde het conflict tussen Rhodesië (dat intern zelfbestuur had) en het moederland Groot-Brittannië. De blanken in Rhodesië wilden volledig onafhankelijkheid, de Britten konden daar niet mee instemmen. Na een langdurig onderhandelingsproces riep de blanke minderheidsregering van Ian Smith op 11 november 1965 eenzijdig de onafhankelijkheid uit. Westerse landen zagen dit als verraad aan de Britse kroon; internationale sancties volgden.

In Rhodesië zelf begon een burgeroorlog, die na veertien jaar in 1979 (het *Lancaster House Akkoord*) eindigde met onderhandelingen. Op 4 januari 1980 bereikten de partijen een wapenstilstand, waardoor verkiezingen mogelijk werden. Op 18 april 1980 volgde de officiële onafhankelijkheid. De 'zwarte' partij van Robert Mugabe, de Zimbabwe African National Union (ZANU), behaalde de meerderheid. Mugabe werd president.

In 1998 is Zimbabwe wederom in het nieuws. Het land is economisch in moeilijkheden geraakt, terwijl de sociale spanningen oplopen. De blanken bezitten de meeste grote moderne landbouwbedrijven en de industrie, terwijl de meerderheid van de zwarten in de overbevolkte

en agro-ecologisch marginale gebieden woont en op zelfvoorzienende landbouw aangewezen is. Aids ontwikkelt zich tot een bijzonder ernstig probleem. Net als in Botswana is in Zimbabwe één op de vier volwassenen met HIV besmet. Verder lokt Mugabe met zijn eenpartijstelsel meer en meer protesten uit. De studentenopstand in 1998 tegen zijn regime - geïnspireerd door de opstanden in Indonesië - heeft echter niet doorgezet. Ook Mugabe's aankondiging, eind 1997, dat hij 1500 grote boerderijen van blanken zou opkopen voor herverdeling onder zwarte boeren deed veel stof opwaaien (zie het artikel van Harts-Broekhuis en Huisman elders in dit nummer). Ten slotte zit Mugabe in 1998 tot aan zijn nek in de Congo-crisis. Vooral economische motieven - de schulden van Kabila bij Zimbabwe en de aanwezigheid van grondstoffen in Congo - hebben ertoe geleid dat Mugabe Kabila militair steunt.

De vraag is op welke wijze de Nederlandse kranten over deze ontwikkelingen hebben bericht. Gekozen is een inhoudsanalyse van alle artikelen die de Volkskrant en het Algemeen Dagblad publiceerden over deze gebeurtenissen in Rhodesië/Zimbabwe in (delen van) 1965, 1980 en 1998. Voor de kwantitatieve resultaten van de inhoudsanalyse, alsmede voor de methodologische verantwoording ervan wordt verwezen naar het onderzoeksverslag dat aan dit artikel ten grondslag ligt. Hieronder volgen enkele kwalitatieve bevindingen.

Herkomst nieuws

In 1965 publiceren beide kranten vooral artikelen van hun correspondenten in Londen. Deze volgen de onderhandelingen over de onafhankelijkheid op de voet. Daarnaast wordt nieuws uit en over Rhodesië afgedrukt dat afkomstig is van persbureaus; meestal van het Britse Reuters. De Volkskrant vertoont de meeste variatie in persbureaus en maakt naast Reuters ook gebruik van de Amerikaanse Associated Press; daarnaast neemt ze artikelen over uit de *New York Times*.

De verschillen in berichtgeving gedurende de onderhandelingen zijn niet groot. De Volkskrant schrijft wat meer over gebeurtenissen in Rhodesië en zuidelijk Afrika zelf, terwijl het AD de sfeer in het Britse Hoger- en Lagerhuis bespreekt.

In 1980 komt een aanzienlijk deel van het nieuws uit Rhodesië zelf. Beide kranten hebben er een verslaggever om de nationale verkiezingen te volgen. De verslaggever van het AD (Henk de Vos) reist met de Nederlandse waarnemers mee, die moeten controleren of de verkiezingen eerlijk en vrij verlopen. Peter Brusse van de Volkskrant is eerder aanwezig en volgt ook de verkiezingen nabij, maar niet te midden van waarnemers.

Het AD maakt nu ook gebruik van meer persbureaus. Voor het eerst komt het nieuws nu, behalve van Reuters en AP, ook van het Amerikaanse United Press International (UPI). De Volkskrant plaatst daarnaast veel artikelen van het Agence France Presse (AFP).

In het derde onderzochte jaar, 1998, heeft de Volkskrant meerdere verslaggevers en correspondenten in Afrika. Een verslaggever heeft in de zomer van 1998 een tijd zijn standplaats in Zimbabwe (Wim Bossema), wat resulteert in een serie reportages. Het AD heeft pas sinds kort een correspondent in Afrika.

Verschillen tussen de Volkskrant en Het Algemeen Dagblad

De verschillen in frequentie waarmee de Volkskrant en het Algemeen Dagblad over Rhodesië/Zimbabwe schrijven zijn in 1965 en 1980 gering. In 1998 is er wel een aanzienlijk verschil: de Volkskrant publiceert bijna drie keer zoveel artikelen. Ook de lengte van de artikelen loopt in 1965 en 1980 nog weinig uiteen. Maar in 1998 ligt dat anders: de Volkskrant publiceert beduidend langere stukken dan het AD, dat vaak volstaat met zogenaamde 'kortjes'. De koppen die het AD boven zijn artikelen zet zijn soms wat sensationeler en populistischer; de inhoud ervan is iets conservatiever. Zo noemt het AD het land pas op 12 april 1980 Zimbabwe (vlak voor de officiële datum), terwijl de Volkskrant al vanaf 8 maart over Zimbabwe schrijft. Daarnaast laat het AD in 1965 meer de tragedie van de blanke kolonisten zien. De krant stelt zich in dat jaar wat neerbuigend tegenover de zwarte Zimbabweanen op: 'de Afrikanen moeten zich neerleggen bij de realiteit'. Pas als de blanke minderheid vindt dat de niet-blanken er rijp voor zijn, mogen ze op eigen benen staan (2 november 1965). Ook schrijft het AD bij de presentatie van de nieuwe regering in 1980 bijvoorbeeld minder uitgebreid over de zwarte ministers dan de Volkskrant, maar meer over de blanken.

De Volkskrant is kritischer dan het AD. Beide leveren kritiek op Ian Smith in 1965, maar het AD is daar voorzichtiger in dan De Volkskrant. In hun commentaar op Robert Mugabe anno 1998 zijn beide scherp in hun oordeel.

Dat Reuters nog steeds het meest gebruikte persbureau is, ligt voor de hand, aangezien Rhodesië een Britse kolonie was. In de Derde Wereld nemen Reuters en AFP een overheersende positie in Afrika in en UPI en AP in Zuid-Amerika.

Onderwerpen

De onderwerpen die aan de orde komen, variëren aanzienlijk. In 1965 gaat ongeveer 80 procent van de artikelen over externe aangelegenheden. De twee nauw met elkaar verbonden onderwerpen die het meest naar voren komen zijn de onderhandelingen over de (eenzijdige) onafhankelijkheid en de economische sancties die volgen op die onafhankelijkheid. Het overleg over de eenzijdige onafhankelijkheid tussen de Britse premier Wilson en Smith wordt nauwgezet gevolgd. Elke keer doen zich nieuwe mogelijkheden voor op diplomatiek gebied en gloort hernieuwde hoop. De discussie sleept zolang voort, omdat Smith niet aan de Britse eisen voor onafhankelijkheid wil voldoen. Deze betreffen herziening van Smith's kiesstelsel (dat een blanke absolute meerderheid waarborgt) en aanpassing van zijn landverdelingswet (waarin de beste gronden aan de blanken worden toegewezen).

De berichtgeving over de te nemen sancties gaan vooral over hun mogelijke impact, deelname van diverse landen en hiaten, zoals een mogelijke ontduiking door Zuid-Afrika en Portugal. De economische structuur van Rhodesië wordt diverse malen beschreven en de regionale afhankelijkheidsrelaties worden duidelijk, met als grootste hangijzer de Kariba-dam op de grens met Zambia, waarvan zowel Zimbabwe als Zambia stroom ontvangen en Zambia dus mede afhankelijk is.

Naast onderhandelingen en sancties is militaire interventie ook een veel besproken onderwerp. Dit betreft zowel een mogelijke interventie door Groot-Brittannië (waar het land zelf geen voorstander van is) als een eventuele interventie door Afrikaanse landen in de regio.

De koloniale geschiedenis komt een paar keer naar voren, vaak in het kader van de eisen die Londen stelt aan de onafhankelijkheid of bij persoonsbeschrijvingen van bijvoorbeeld Smith. Aandacht is er vooral voor de politieke relaties op wereldsysteemniveau, terwijl de interesse voor de lokale bevolking en de gevolgen van het kolonialisme in het land zelf in 1965 bescheiden is. Komen gebeurtenissen in Rhodesië zelf aan de orde, dan geschiedt dat in nauwe relatie met de eenzijdige onafhankelijkheid. Voorbeelden hiervan zijn de onrusten en demonstraties als gevolg van 'Smith's rebellie' en de schending van de mensenrechten, hoewel niet in die termen benoemd, zoals het vastzetten van 'oppositieleider' Nkomo. De inhoud van de artikelen wordt geïllustreerd door de foto's die er bij staan: veel portretfoto's van Smith, weinig foto's van het land en zijn bevolking.

In 1980, het jaar van de nationale verkiezingen, staat het land zelf wel centraal. Er verschijnen veel artikelen over de voorbereidingen van de verkiezingen die gepaard gaan met intimidatie waarvan alle partijen, inclusief het Rhodesische bestuursapparaat, beschuldigd worden. Van de drie zwarte partijen die meedoen aan de verkiezingen, wordt vooral de ZANU-partij van Mugabe gehinderd. Meerdere malen vinden aanslagen plaats op Mugabes leven. Demonstraties en stakingen volgen op de verkiezingen als snelle hervormingen uitblijven.

Meer dan in 1965, waarin de tegenstelling tussen Londen en de blanke Rhodesiërs benadrukt wordt, komt in 1980 de tegenstelling tussen blank en zwart naar voren. Discriminatie en het belang van verzoening en integratie in het pas onafhankelijke Zimbabwe worden regelmatig besproken. Een voorbeeld van verzoening is de

poging van Mugabe om de guerrillastrijders in het leger te integreren. Het past ook in de tijdgeest dat discriminatie en racisme meer bespreekbaar worden.

Op het gebied van de externe politiek wordt minder over een eventuele militaire interventie gesproken, bijvoorbeeld in het geval van een coup na de verkiezingen. Als het naar voren komt, betreft het een ingrijpen door Afrikaanse buurlanden en niet door Groot-Brittannië. Dit illustreert ook de grotere afstand die is ontstaan tussen Zimbabwe en zijn vroegere moederland en Westerse mogelijkheden in het algemeen.

Anders dan in 1965, blijkt ontwikkelingshulp in 1980 een *item* van belang voor de Volkskrant en het AD. De berichtgeving gaat vooral om de toegenomen bilaterale hulp, vanuit onder meer Londen, aan dit 'jonge land'. Ook keert een gevoelige kwestie over Nederlandse ontwikkelingshulp met een politieke tint een paar keer in de artikelen terug. Omdat de hulp behalve voedsel en medicijnen ook verkiezingsmateriaal voor de ZANU-partij bevat, loopt deze aanzienlijke vertraging op aan de grens. In 1998 heeft de trend naar meer interne zaken, ten koste van de externe relaties, zich doorgezet. De Westerse wereld is minder betrokken geraakt bij Zimbabwe; de artikelen gaan over tal van binnenlandse onderwerpen. Veel aandacht is er voor de moeilijke sociaal-economische situatie van het land. De economische politiek van Mugabe wordt uitgebreid besproken. Het woord corruptie valt, hetgeen in 1980 nog ondenkbaar was. Het past in een tijd waarin meer aandacht is voor 'good governance' en vooral het ontbreken ervan. In toenemende mate wordt corruptie bekritiseerd: zo komen leningen en ontwikkelingshulp niet altijd terecht op de juiste plaatsen. De berichtgeving over ontwikkelingshulp gaat overigens vooral over multilaterale hulp, zoals de leningen van het IMF en de voorwaarden die daarbij gesteld worden.

Een ander onderwerp is de landbouw en de landhervormingen. Herverdeling van land speelt reeds lange tijd, maar in 1998 komen de blanke boeren in gevaar en dreigt de nationale economie in te storten. Mede omdat het IMF en de Wereldbank via leningen en structurele aanpassingsprogramma's daar nauw bij betrokken zijn (toch weer een externe relatie), komt dat in het nieuws. Ook voor andere binnenlandse onderwerpen (mensenrechtenschendingen, aidsprobleem en homofobie) is er nu aandacht.

Wat betreft externe relaties, gaat de meeste aandacht niet uit naar het mondiale niveau zoals de betrokkenheid van IMF en Wereldbank bij het land, maar naar een intra-Afrikaanse, namelijk die tussen Zimbabwe en Congo. Mugabe krijgt over zijn rol in de Congo-crisis meer en meer kritiek te verduren, zowel internationaal als in het eigen land. Terwijl zijn land met grote economische problemen kampt, heeft hij wel geld genoeg om per dag een groot bedrag te besteden aan het uitzenden van militairen, zo is de teneur.

Toonzetting

Het zal niet verbazen dat de manier waarop over de diverse onderwerpen is geschreven, in de loop van de tijd aan verandering onderhevig is geweest.

Allereerst valt de verandering in woordgebruik op, zowel in de Volkskrant als in het AD. Terwijl in 1965 nog over negers en inheemsen wordt gesproken, is dat in 1980 allang niet meer 'correct'. De nieuwe woorden zijn zwarten, blanken, etnische meer- en minderheid. Dat de Volkskrant in 1980 nog een rubriek 'Op Safari' zou hebben, ondertekend door 'Tamtam', is ondenkbaar. Maar in 1965 was dat wel het geval.

Een andere opvallende verandering is de toegenomen kritiek op zowel Groot-Brittannië als op de blanke 'kolonisten'. In 1965 geven beide kranten aan dat de situatie niet langer houdbaar is en dat Londen uiteindelijk zijn kolonie wel los moet laten. Verder is er echter weinig kritiek op het koloniale bewind. De Volkskrant is in 1965 nog het scherpst. De krant vindt dat Rhodesië allang onafhankelijk had moeten zijn, echter niet onder Smith's voorwaarden. Ook vindt ze de sancties te mild, waardoor zij het land nauwelijks deren. Het is een prestigekwestie van Groot-Brittannië als leider van de Gemenebest.

In 1980 is de kritiek op het kolonialisme en op de Britten in beide kranten toegenomen. Het AD en de Volkskrant merken op dat hoewel de Britten formeel de wet voorschrijven, de Rhodesiërs nog altijd de touwtjes in handen hebben. Kritiek is er onder meer op de Britse gouverneur (Soames) die anonieme propaganda door de vingers ziet. Ondanks hun kritiek concluderen beide kranten wel, met de waarnemers, dat voor een land in staat van oorlog de verkiezingen zo vrij en eerlijk als mogelijk zijn verlopen.

In 1998 heeft de kritische teneur zich doorgezet, zowel inzake de externe relaties als interne aangelegenheden. De Volkskrant bekritiseert bijvoorbeeld de Nederlandse bedrijven die de sancties in 1965 hadden ontdoken en de blanken die hun vooraanstaande positie verdedigen. In 1998 verlopen de landhervormingen traag door wanbeheer en corruptie, zo oordeelt de Volkskrant. Volgens deze krant moet Groot-Brittannië voor de kosten van de landonteigeningen opdraaien, maar toont het geen enkel koloniaal schuldgevoel. 'Zoals het kolonialisme zelf, verlopen de naweën bitter en weinig elegant', aldus de Volkskrant op 5 januari 1998.

Daarnaast is er nu meer kritiek op de lokale machthebbers. Terwijl in 1980 alle hoop is gevestigd op Robert Mugabe met zijn politiek van verzoening, wordt hij in 1998 veel negatiever beoordeeld. Zo wordt hij met Soeharto en Pinochet vergeleken en heet Congo het Vietnam van Mugabe. Ook wordt Mugabes deelname aan de strijd in Congo een 'Clinton-manoeuvre' (om de aandacht af te leiden van binnenlandse problemen) genoemd.

De teneur in 1965 is over het algemeen pessimistisch. De toekomst van een eenzijdig onafhankelijk verklaard Rhodesië wordt somber ingezien. De enige oplossing die dan wordt gezien (door het Westen) is de val van Smith's regering.

In 1980 is de toon hoopvoller, ondanks de gewelddadigheden waarmee de verkiezingen gepaard gaan. Toch verliezen de kranten de realiteit niet uit het oog: geconstateerd wordt dat de echte problemen van Mugabe nog moeten komen. Ook wordt er optimistisch over ontwikkelingshulp geschreven als middel om het land er 'bovenop' te krijgen.

In 1998 is de toonzetting weer veel somberder. Waar de omwentelingen in Indonesië (vooralsnog) lijken door te zetten, is daar in Zimbabwe (nog) geen sprake van. Hoewel er minder over ontwikkelingshulp wordt geschreven dan in 1980, is de toon kritisch. Hulp wordt niet meer gezien als de oplossing voor de problemen. De oorzaken liggen in het land zelf, zoals het economisch wanbeheer, Mugabes patronage-systeem en zijn éénpartijbewind. Ook komen steeds meer Zimbabweanen zelf aan het woord, met name in de reportages van de Volkskrant. In 1965 hadden zij nog geen stem in de krant.

Voetstuk

Aan de hand van bovenstaande analyse kan een aantal conclusies worden getrokken.

Ten eerste is duidelijk geworden dat de aandacht in de loop van de tijd is verschoven van externe relaties naar meer interne zaken. In 1965 staan de (eenzijdige) onafhankelijkheid en de internationale strafmaatregelen die daarop volgden centraal, terwijl in 1980 het nieuws gaat over de eerste vrije democratische verkiezingen van het pas onafhankelijke land. In 1998 liggen de accenten meer op de binnenlandse politiek, het slechte economische beleid van Mugabe, en de benarde positie van de lokale bevolking. Ook de medicijnen die genoemd worden voor verbetering van de situatie zijn steeds meer intern van aard: het gaat niet meer om economische sancties (als in 1965) of om ontwikkelingshulp (als in 1980) maar om een andere economische politiek, het beëindigen van het éénpartijbewind en het naleven van de mensenrechten door het regime-Mugabe.

Ten tweede benutten beide kranten meer persbureaus en bevinden de verslaggevers zich meer ter plekke. Dat heeft grote gevolgen voor de inhoud van de artikelen. Niet langer komen alleen regeringsleiders aan het woord, maar ook de gewone Zimbabweanen. Lokale situaties worden geportretteerd, zij het wel binnen de nationale en internationale kaders. Het externe *top down* perspectief is verdwenen, een *bottom up* perspectief is er voor in de plaats gekomen.

Ten derde zijn de kranten kritischer gaan schrijven over alle betrokkenen. Uitspraken van politici worden voorzien van commentaar, journalisten worden minder gezagsgetrouw. Deze ontwikkeling past in een meer egalitaire en kritische samenleving die in Nederland is ontstaan, waarin politici niet meer als vanzelfsprekend op een voetstuk staan. Journalisten zijn een kind van hun tijd, en dat blijkt ook in hun artikelen over een 'ver' buitenland: Zimbabwe, voorheen Rhodesië.

Dit artikel is gebaseerd op een onderzoek dat de auteur verrichtte in opdracht van de Dick Scherpenzeelstichting, die zich onder meer bezighoudt met de Derde Wereld in de Nederlandse media. Meer details en literatuurverwijzingen zijn te vinden 'Nederlandse kranten en de berichtgeving over Rhodesië/Zimbabwe, 1965-1998'. Het rapport is verkrijgbaar door f6,00 (incl. verzendkosten) over te maken naar postbankrekening 13315 van het KNAG te Utrecht, o.v.v. de bestelcode Zimbabwe. Een exemplaar wordt dan binnen enkele weken gestuurd naar het op de overschrijving vermelde adres. Het rapport staat ook op internet: <http://www.knag.nl>

In 1998 is Zimbabwe in het nieuws doordat de sociale spanningen tussen blank en zwart oplopen. De eersten bezitten de meeste grote moderne landbouwbedrijven, terwijl de meerderheid van de zwarten in de overbevolkte en agro-ecologisch marginale gebieden woont.

Foto Marcel Malherbe/HH

Afrika-onderzoek in

Amsterdam

Aan de Universiteit van Amsterdam is Willem Heinemeijer de wegbereider voor geografen die later onderzoek in Afrika zullen verrichten (de Vrije Universiteit blijft hier buiten beschouwing; de ontwikkelingsgeografen die daar tot 1985 actief waren hebben zich - met uitzondering van Dick Foeken, die een proefschrift schreef over de opdeling van Afrika en het ontstaan van Congo Vrijstaat - vooral bezig gehouden met Midden-Amerika). In 1968 promoveerde Heinemeijer op een sociografische studie naar integratie en regionale diversiteit in Marokko. De aandacht voor Marokko werd voortgezet in het *Remplod*-project, waarin internationale arbeidsmigratie en hun effecten op sociaal-economische ontwikkeling in de herkomstgebieden centraal stonden. Het was een omvangrijk, door Jan Pronk geïnitieerd project, waaraan naast Heinemeijer en andere UvA-geografen (De Mas, Van der Wusten en Van Amersfoort) ook werd deelgenomen door geografen en economen van de VU (in Tunesië) en sociologen vanuit Rotterdam (in Turkije).

Het Afrika-onderzoek aan de UvA krijgt een stimulans met de komst van Henk Reitsma (vanuit Canada) in 1975, Ton Dietz en Annemieke van Haastrecht (vanuit Nijmegen) in 1976 en Leo de Haan (vanuit Utrecht) in 1978. Reitsma voert weliswaar geen eigen veldwerk in Afrika uit, maar is wel bij dit continent betrokken via literatuuronderzoek en veldwerkbegeleiding. Dietz en Van Haastrecht waren de eerste Nijmeegse studenten die in Afrika veldwerk hadden verricht, geholpen door de geograaf Leo van den Berg, die stafid was van de Universiteit van Zambia.

De (radicale) ideeën over perifeer kapitalisme in de late jaren zeventig passen Dietz en Van Haastrecht toe op een studie over de regionale

ongelijkheid in Kenya en de rol van de staat daarin. Veldwerk in een aantal perifere districten resulteert in een samenwerking met een Nederlands ontwikkelingsprogramma en met lokale overheden en wetenschappers. De belangstelling verschuift in de eerste helft van de jaren tachtig naar overlevingsstrategieën, in het bijzonder van marginale akkerbouwers en veetelers. Het onderzoek legt de basis voor een langdurige samenwerking met de School of Environmental Studies van de Moi University in Eldoret, Kenya. Van Haastrecht geeft momenteel vanuit Amsterdam leiding aan dit project. Dit mondt onder andere uit in milieu-gerelateerd veldwerk, onderzoek en onderwijs voor Nederlandse geografie- en planologiestudenten in Kenya en voor Kenyase studenten en promovendi in Nederland. In de loop van de jaren negentig verschuift het onderzoekswerk van Dietz richting milieugeografie. In 1997 start een groot onderzoeksproject naar de gevolgen van klimaatveranderingen in droge gebieden in de tropen, met een nadruk op onderzoek in het Sahelgebied.

In Noord-Togo doet Leo de Haan promotie-onderzoek naar de rol van de overheid en regionale integratie van de savanne in geheel Togo. Later verplaatst zijn onderzoek zich naar Benin met extra aandacht voor milieuvraagstukken. In de jaren negentig breidt het onderzoek van De Haan en promovendi zich ook uit naar andere landen in de regio, waarbij de graan- en veehandel centrale thema's zijn (zie de bijdrage van Quarles van Ufford elders in dit nummer). En recent heeft De Haan de Marokko-traditie aan de UvA weer opgepikt met een onderzoek naar de veranderingen van de oaselandbouw.

Het onderzoek van Dietz en De Haan is in de jaren tachtig onderdeel van het onderzoek van de vakgroep Polygoon naar de problematiek van welvaartsontwikkeling in perifere, droge gebieden (1986-1990). Hiertoe wordt door Heinemeijer, De Mas en Van der Wusten ook onderzoek in Marokko uitgevoerd. Samen met de econoom Andries Klaasse-Bos en de antropoloog Sjaak van der Geest geven zij in de jaren tachtig vorm aan het Afrika-onderzoek aan de UvA. Aan het begin van de jaren negentig resulteert dit in het onderzoeksprogramma 'Livelihood and Environment - regionale contexten, lokale milieus en bestaansverwerving van arme groepen in ontwikkelingslanden', onder leiding van Ad de Bruijne. Ook andere werelddelen maken deel uit van het programma. Maar voor Afrika blijft men zich concentreren op de rurale regio's van Benin, Togo, Marokko en Kenya.

Fred Zaal schreef zijn proefschrift over de vee- en graanhandel bij veehouders in Burkina Faso en Kenya, Paul Quarles van Ufford doet datzelfde voor Benin en Ivoorkust en Antje van Driel richt

West-Afrika/Regio's	2	Tanzania	2
Kenya	22	Zimbabwe	2
Benin	8	Mali	2
Burkina Faso	7	Sierra Leone	1
Marokko	6	Sudan	1
Togo	5	Uganda	1
Kameroen	4	Ivoorkust	1
Zuid-Afrika	4	Madagaskar	1
Ghana	4	Senegal	1
Egypte	2		

Tabel 1: Regionale spreiding doctoraalscripties studenten geografie, UvA 1980-heden.

haar onderzoek op de polarisatie tussen akkerbouwers en veetelers in Benin. Toch vond en vindt ook buiten de vier concentratielanden (promotie-)onderzoek vanuit de UvA plaats. Afgerond zijn een studie van Johan van Dijk naar lokale waterwinnings-technieken in Soedan en een studie van Annette van Andel naar de vestiging van inwoners uit de Mandarabergen (Kameroen) in de nabijgelegen vlakte. Verder schreef Nina Tellegen haar proefschrift over de niet-agrarische sector op het platteland van Malawi.

Naast deze Nederlandse (tijdelijke) medewerkers participeren Afrikaanse wetenschappers in het onderzoeksprogramma van de UvA: zij promoveerden in Amsterdam op studies van de Kenyase steden Eldoret en Kisumu.

Ook geografiestudenten zijn actief in Afrika. Tussen 1980 en nu schrijven 97 studenten samen 76 doctoraalscripties, vrijwel allemaal gebaseerd op veldwerk in Afrika. Kenya is het meest populaire onderzoeksland; het is ook het land waarmee de staf de meeste contacten heeft (tabel 1). In de jaren tachtig gaat de voorkeur van studenten uit naar rurale ontwikkeling, ontwikkelingen in de landbouw, stedelijke problematiek, de informele sector en handel en verder migratie, vooral met aandacht voor (vrouwen in) gebieden met een vertrekoverschot. In de jaren negentig blijven landbouw en handel een belangrijk onderwerp. Daarnaast zien we, net als in Nijmegen, een toegenomen belangstelling voor allerlei onderwerpen die met het milieu te maken hebben, zoals de *carrying capacity* van regio's, de bedreiging van bossen, bodemdegradatie en afvalverwerking (tabel 2).

Door de hele periode heen zijn er tien scripties geschreven, waarin de term vrouwen ook expliciet in de titel genoemd wordt. Veldwerk doen in Afrika en daar je scriptie over schrijven wordt beduidend minder vaak door mannen dan door vrouwen gedaan. Heeft dat iets met het carrière perspectief van de opleiding te maken? Door de jaren heen is (net als in Utrecht) het aandeel van vrouwen opgelopen: van 48% in 1980-1984 naar 83% in 1995-1999.

Annemieke van Haastrecht

De auteur is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam

Onderwerp/periode	1980-89	1990-99
Rurale ontwikkeling/landbouw	14	10
Milieu/conflicten om hulpbronnen	1	15
Stedelijke problematiek/informele sector/handel	7	7
Migratie/regionale ongelijkheid	7	1
Ontwikkelingstheorie	3	3
Overig	3	5
TOTAAL	35	41

Tabel 2: Scriptie-onderwerpen doctoraalstudenten sociale geografie UvA, 1980-heden.

Veehandelsnetwerken West-Afrika gebouwd op vertrouwen

Tussen vraag en aanbod van de vleesmarkt in West-Afrika bestaat een aanzienlijke geografische afstand. De veehouderij is geconcentreerd in de droge gebieden van de Sahel en het noorden van de kustlanden, terwijl de grootste groep consumenten woont in de West-Afrikaanse kuststeden. Intermediairs tussen veehouders en vleeseters zijn de veehandelaren. Bij het van de graasgronden naar de consument brengen van het vee komt heel wat kijken. De handelaren moeten rekening houden met een soms grillige politieke, economische en sociaal-culturele realiteit. Een netwerk van vertrouwelingen blijkt onontbeerlijk.

De auteur is verbonden aan het Onderzoeksinstituut AGIDS, Universiteit van Amsterdam

PAUL QUARLES VAN UFFORD

De veehouderij in West-Afrika is van oudsher geconcentreerd geweest in de droge strook land die zich uitstrekt van Senegal tot aan Tsjaad, gewoonlijk aangeduid als de Sahel (figuur 1). De voornaamste groep veehouders zijn de Peul. Hun leefwijze is in grote mate zelfvoorzienend: zij leven van de melk van hun vee en het graan dat ze verbouwen. Een andere factor die hun leefwijze beïnvloedt is de geringe, maar vooral onvoorspelbare regenval. De hoeveelheid neerslag bepaalt in grote mate de trek met hun kuddes (de *transhumance*) naar waterplaatsen en weidegronden. De verkoop van vee is hun voornaamste bron van inkomsten. Met het geld dat ze hiermee verdienen, kunnen ze, in het geval van een ontoereikende oogst, bijvoorbeeld graan kopen en worden uitgaven gedekt voor veterinaire producten en consumptiegoederen.

In de kustlanden van West-Afrika was de veehouderij lange tijd minder prominent aanwezig. Hier domineerde de akkerbouw en was de bevolkingsdichtheid groter waardoor er minder ruimte beschikbaar was voor veehouderij. Verder maakte het voorkomen van de voor runderen fatale *trypanosomiasis* ziekte (overgebracht door de *tsé-tsé* vlieg) het gebied ongeschikt voor het houden van vee. In de afgelopen decennia is hierin echter verandering gekomen. Door grootschalige bestrijding van de *tsé-tsé* vlieg, de verbeterde veterinaire zorg en de kruising met resistente rassen werden grote delen van de

zuidelijke Sahel en de noordelijke streken van kustlanden 'opengelegd' voor de veehouderij. Bovendien noopten de extreme droogtes in de jaren zeventig en tachtig veel veehouders ertoe zich met hun kuddes in deze zuidelijker gelegen streken te vestigen. Zodoende nam de veestapel in het noorden van landen als Ivoorkust, Ghana, Benin en Nigeria substantieel toe. Het accent in de leefwijze van de Peul-veehouders kwam wat meer te liggen op de landbouw en ook het patroon van transhumance veranderde. Tegenwoordig trekt nog maar een deel van het huishouden met de kudde richting waterplaatsen en weidegronden (in het droge seizoen) of naar plaatsen waar het vee geen schade aan akkers kan aanrichten (in het regenseizoen).

Het belang van de verkoop van vee als inkomstenbron is echter blijven bestaan. Sinds de jaren zeventig en tachtig is eveneens meer vee in bezit gekomen van stadsbewoners en boeren. Voor de stedelingen is vee een aantrekkelijke investering, in het bijzonder bij kelderende vee-prijzen, zoals het geval was ten tijde van twee ernstige droogte-periodes (1973-'74 en 1984-'85). Ook de boeren bezitten tegenwoordig meer vee. Allereerst investeren zij de opbrengsten uit de commerciële landbouw (zoals de verbouw van katoen) in de aankoop van runderen. Dit zogeheten 'kapitaal op poten' wordt vaak geprefereerd boven het sparen bij een bank. Verder wordt in de commerciële landbouw steeds meer gebruikgemaakt van dierlijke trekkracht bij het bewerken van de akkers. Zodoende bezitten veel boeren een aantal trekossen. De veranderde bezitsverhoudingen nemen echter niet weg dat de geografische concentratie van de West-Afrikaanse veestapel weinig is veranderd.

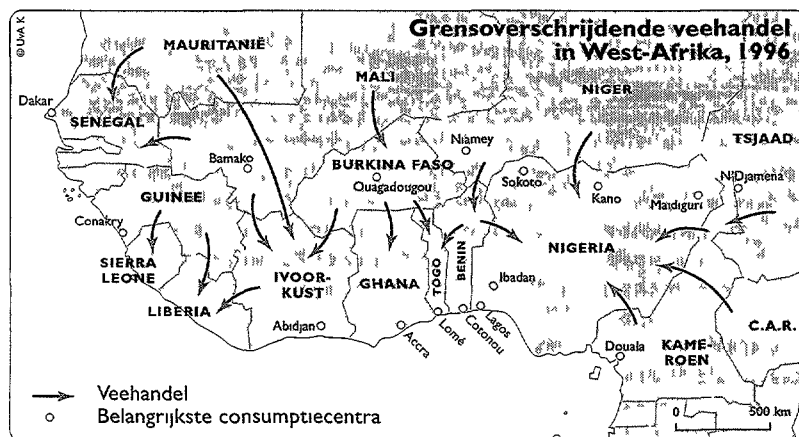
De vraag naar vlees

Niet overal in West-Afrika wordt evenveel vlees gegeten. Allereerst is de vraag naar vlees groter in de steden dan op het platteland, niet alleen door de bundeling van consumenten, maar ook vanwege de gemiddeld hogere koopkracht. Ten tweede is de totale consumptie van vlees verreweg het grootst aan de West-Afrikaanse kust, eenvoudigweg vanwege de concentratie van een groot aantal stedelijke agglomeraties.

Maar ook tussen de steden zijn aanmerkelijke verschillen in vleesconsumptie per persoon. Zo wordt in grote Sahel-steden als Bamako, Ouagadougou of Niamey meer vlees gegeten dan in bijvoorbeeld Abidjan, Accra of Cotonou. Dit heeft te maken met verschillen in vlees-prijzen, preferenties en eetgewoonten. De afstand tussen de kuddes en de meer landinwaarts gelegen steden is minder groot dan die tussen het vee en de kuststeden. Dit wordt gereflecteerd in een lagere vleesprijs in de binnenlandse steden. Aan de kust van West-Afrika daarentegen, heeft de consumptie van vis altijd de overhand gehad en wordt vlees meer beschouwd als een luxe product. Dit neemt niet weg dat - in absolute termen - de vraag naar vlees het grootst is in de West-Afrikaanse kuststeden, simpel omdat daar de meeste mensen wonen.

Dat het demografisch zwaartepunt aan de kust ligt, vindt zijn oorsprong in de vele plantages die de Fransen

Figuur 1

en Engelsen, de toenmalige kolonisatoren, aan de kust stichtten. De producten die er door lokale producenten werden verbouwd, onder meer palmolie, cacao en koffie, werden geëxporteerd naar de 'moederlanden'. Deze economische groei trok een grote stroom migranten aan uit het noorden. De bloei van de koloniale plantage-economieën vertaalde zich verder in een stijging van inkomens en een toenemende vraag naar luxe producten als vlees. Dit gaf een sterke impuls aan de handel in vee vanuit de noordelijk gelegen veehouderij-gebieden. De grotendeels ongewijzigde richting van de handelsstromen is weergegeven in figuur 1.

De handel

Hoewel in de jaren zeventig en tachtig een deel van de veehouderij activiteiten naar het zuiden is verplaatst, liggen er tussen de vraag naar vlees en het aanbod van vee in West-Afrika nog steeds enige honderden kilometers. Degenen die vraag en aanbod bij elkaar brengen zijn de veehandelaren.

Behalve dat ze telkens die afstanden moeten overbruggen, moeten de West-Afrikaanse veehandelaren bij de organisatie van hun activiteiten met nog enkele condities rekening houden. Zo moet het vee eerst naar de consument worden gebracht, alvorens het geslacht kan worden. Pogingen van koloniale overheden en later van onafhankelijke West-Afrikaanse staten om het vee 'bij de bron' te slachten en vervolgens het vlees per koelwagen (of zelfs per vliegtuig) zuidwaarts te transporteren zijn grotendeels mislukt vanwege te hoge kosten en inefficiënt opereren van de staatsorganisaties die hiervoor verantwoordelijk waren. Voor de particuliere handelaren is de handel in levend vee altijd de meeste praktische en

tot de jaren zeventig de meest gebruikelijke methode. Behalve goedkoop is het lopen met vee ook praktisch in het licht van de tweede conditie waarmee de veehandelaar te maken hebben: de politiek-economische context. Een groot deel van de veehandel in West-Afrika is grensoverschrijdend. Hierdoor hebben de handelaren frequent te maken met zaken als import- en export belastingen, verschillen in regelgeving en verschillende valuta.

Als derde en laatste conditie voor de organisatie van de veehandel in West-Afrika dienen handelaren om te kunnen gaan met verschillen in culturen tussen de veehouderijgebieden in het noorden en de afzetmarkten in het zuiden. De veehandelaren behoren van oudsher tot etnische groepen die hun oorsprong vinden in de veehouderijgebieden. In de kuststeden verkopen ze hun vee aan slagers die behoren tot andere etnische groepen waarvan onder meer de taal en religie verschillend zijn.

Dit soort condities liggen ten grondslag aan het ontstaan van handelsnetwerken waarvan hieronder een voorbeeld volgt.

Een handelsnetwerk

De organisatie in netwerken is een van de opvallendste kenmerken van de lange afstand handel in West-Afrika. Vanuit het perspectief van een handelaar valt een handelsnetwerk definiëren als 'het geheel van relaties dat hem in staat stelt het hoofd te bieden aan organisatorische problemen en kostenbesparingen te realiseren'. Hoe functioneren zulke netwerken? Een voorbeeld uit Benin. Centraal in het netwerk staat Boureima, een Peul veehandelaar afkomstig uit een handelsfamilie, die vanuit zijn woonplaats Malanville in het noorden van Benin een handel in vee bedrijft gericht op de markten van Lomé

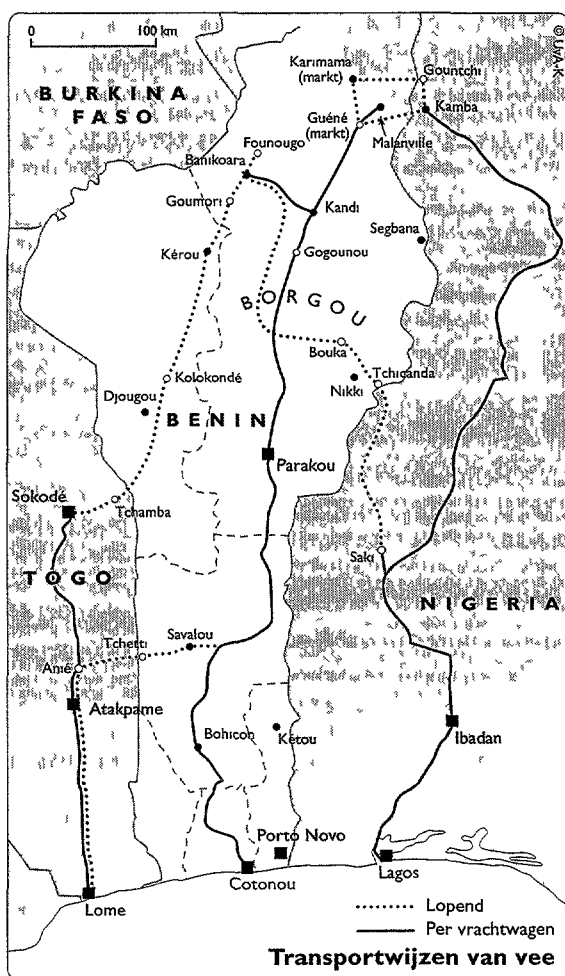
Nomaden in
Mauretanie

Foto Rune Eraker/HH

rendabele handelwijze geweest. De meeste handelaren kunnen zich overigens ook geen koelwagen of koelhuis permitteren. Sinds de jaren zeventig is het vervoer van levend vee per vrachtwagen gebruikelijk geworden. Het is in de regel de snelste en minst risicovolle methode. Nadeel is dat het relatief duur is. Om de kosten te drukken, wordt soms een deel of de gehele afstand lopend afgelegd. Samen met het vervoer per spoor was het trekken met de kuddes van grasgronden naar de afzetmarkt

(Togo), Ibadan (Nigeria) en Lagos (Nigeria). Voor het inkopen van runderen gaat Boureima meestal naar de veemarkten van Guéné of Karimama (figuur 2) waar het aanbod van vee groot genoeg is om meerdere stuks tegelijk in te kopen. Daarnaast maakt hij gebruik van zijn uitstekende relaties met enkele veehouders uit de streek rond Malanville. Als rijke veehandelaar is hij in staat hen kleine kredieten te verschaffen of hen terzijde te staan bij problemen met lokale autoriteiten. In ruil hier-

voor bieden deze veehouders vee dat ze willen verkopen eerst voor een gunstige prijs aan Boureima te koop aan. Boureima reist meestal met een kudde van twintig tot dertig runderen naar Lomé of Ibadan. Een kleiner aantal dieren is minder rendabel gezien de kosten die met het transport gemoeid zijn en een groter aantal beesten is moeilijk te hanteren. De inkoop van vee duurt al gauw twee à drie weken. In de tussentijd moet het vee bewaakt worden en kunnen grazen. Deze taak wordt uitgevoerd door de 'leerling' van Boureima, in dit geval de zoon van zijn zus. In ruil voor kost en inwoning maar vooral ook voor een opleiding tot veehandelaar, doet deze leerling allerlei klussen, zoals het bewaken van vee en het begeleiden van de kudde naar de markt van bestemming.

Het veetransport is het gevoeligste deel van de handelsorganisatie. Benin voert een onduidelijk exportbeleid, waardoor douanebeambten de neiging hebben de regelgeving zelf in te vullen. In de praktijk kan dat nogal ongunstig uitvallen voor de betrokken handelaar. Daarom is de strategie van Boureima deze douanebeambten zoveel mogelijk te ontwijken. Wanneer hij het vee in Lomé wil verkopen wordt het traject deels per vrachtwagen en deels lopend afgelegd. Een tussenpersoon uit Malanville zorgt voor het contact met een vrachtwagenchauffeur uit Niger. De chauffeurs uit Niger halen primair hun vracht uit de haven van Cotonou en zijn dus geïnteresseerd om een andere vracht mee te nemen op de heenweg en zo wat bij te verdienen. De tussenpersoon uit Malanville reist regelmatig naar Niger om contact op te nemen met de betrokken chauffeurs. Wanneer de truck arriveert wordt het vee ingeladen op de markt van Guéné, waar de vereiste infrastructuur aanwezig is in de vorm van een oplaadbrug. Dan vertrekt de truck richting Zuid-Benin. Boureima gaat zelf mee met de

vrachtwagen om de onderhandelingen te voeren met allerlei beambten die de controleposten (*roadblocks*) langs de weg bemannen. Op sommige posten zijn zelfs douanebeambten aanwezig, ook al is in geen velden of wegen een landsgrens te bekenen. Officieel dient hun aanwezigheid om erop toe te zien dat voor geïmporteerde producten importbelasting is betaald.

Op de papieren die Boureima van de veterinaire autoriteiten in Malanville heeft gekregen staat 'Cotonou' als eindbestemming voor het veetransport. Zo voorkomt hij discussies met de douanebeambten die ter plaatse alvast de 'exportprocedures' willen regelen. Toch moet Boureima bij elke controlepost een vast bedrag afstaan om te voorkomen dat beslag gelegd wordt op de lading. Deze 'wilde belastingen' (*taxes sauvages*) zoals ze in Benin genoemd worden, zijn deels bedacht door de dienstdoende beambten die een groot talent aan de dag leggen in het constateren van overtredingen, zoals het ontbreken van de juiste documenten. Boureima's gebrekkige kennis van het Frans, van de fungerende regelgeving en het inderdaad ontbreken van sommige vereiste papieren nopen hem om bij alle zeven controleposten een bedrag op tafel te leggen. Overigens vormen deze kosten slechts 4 à 5 procent van de totale transportkosten. Tijdrend is het echter wel en daardoor ook nadelig voor de gezondheid van het vee dat tijdens het zware transport verstoken is van drinkwater.

Het vee wordt uitgeladen op een strategische plek in Zuid-Benin (figuur 2) vanwaar het lopend de tocht vervolgt richting het driehonderd kilometer verder gelegen Lomé: zo'n vijftien à twintig dagen lopen.

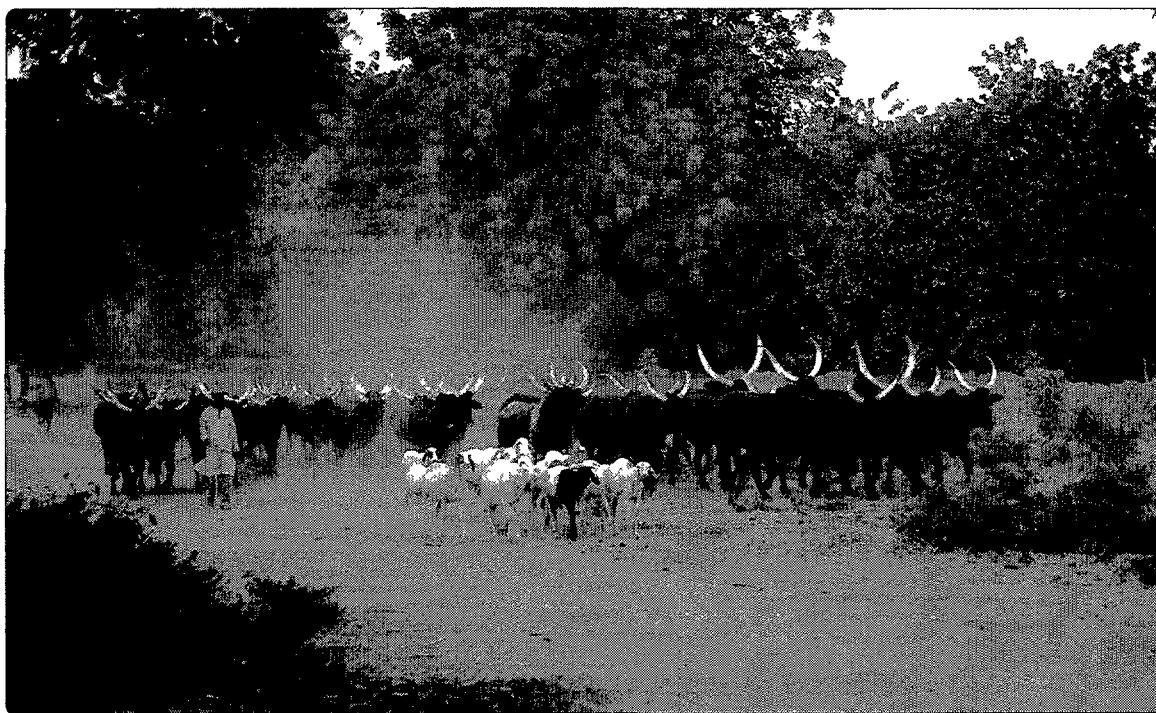
Nog dieper in Zuid-Benin het vee uitladen, waardoor de te voet af te leggen afstand kleiner is, wordt door de handelaren als onpraktisch gezien. De dichtheid aan akkers is te groot en de grensbewaking scherper vanwege het grote aantal personen dat hier dagelijks de grens oversteeft. Meer naar het noorden is het gemakkelijker ongezien de grens over te steken. Tijdens de tocht naar Lomé laat Boureima het bewaken en geleiden van de kudde over aan twee gespecialiseerde herders die worden bijgestaan door zijn leerling. Deze herders had Boureima al in Malanville in dienst genomen. Eén van hen is een voormalig leerling die zijn opleiding bij Boureima heeft voltooid, zelf een handel is begonnen maar slechts genoeg kapitaal heeft om twee koeien te kopen. Deze twee koeien maken deel uit van de kudde. De andere herder is een goede kennis van de broer van Boureima. Belangrijker nog is dat beiden gespecialiseerd zijn in het over lange afstanden trekken met vee en de route richting Togo kennen als hun broekzak. Dit is cruciaal omdat het zaak is de grens lopend te passeren zonder dat de aandacht wordt getrokken van douanebeambten. Verder moet het vee de laatste honderd kilometer naar Lomé voortdurend in de gaten worden gehouden. Door de grote dichtheid van akkers bestaat de kans dat de kudde schade aan de oogst veroorzaakt. Met enige regelmaat worden herders beschoten door boze boeren die hun oogst aangetast zien door rondtrekkende runderen. Wanneer het vee en de herders in Lomé aankomen, zal Boureima inmiddels per taxi gearriveerd zijn en kan er overgegaan worden tot de verkoop.

Ook op de markt van Lomé beschikt Boureima, zoals alle andere veehandelaren, over een tussenpersoon. Van oudsher is de functie van deze tussenpersoon, aanwezig op alle grote veemarkten aan de West-Afrikaanse kust, erop gericht het contact tussen de veehandelaar uit het noorden en de slagers uit het zuiden te faciliteren. In zekere zin fungeert hij als een soort makelaar (*broker*) tussen de handelaar en de slager die behoren tot ver-

Figuur 2

De handel in vee vindt
deels lopend plaats.

Foto: Paul Quarles van Ufford

Literatuur

Amselle J.L. (1977) *Les négociants de la savane: histoire et organisation sociale des Koorako du Mali*. Parijs, Anthropos.

De Haan L. (1997) *Stockbreeding in Western Africa*. In: Ton van Naerssen, Marcel Rutten & Annelies Zoomers (eds.)

The diversity of development: Essays in honour of Jan Kleinpenning. Assen, Van Gorcum.

De Haan L., P. Quarles van Ufford & F.Zaal (te verschijnen) *Cross-border cattle marketing in Sub-Saharan Africa since 1900: geographical patterns and government induced change*. In: Van der Laan, Van Tilburg & Dijkstra (eds.) *Agricultural Marketing in Tropical Africa*. Ashgate, Avebury.

Grégoire E. & P. Labazée eds. (1993) *Grands commerçants d'Afrique de l'Ouest: logiques et pratiques d'un groupe d'hommes d'affaires contemporains*. Paris, Karthala.

Quarles van Ufford, P. (te verschijnen) *Trade and Traders: the role of cattle traders in the cattle trade of the Republic of Benin*. PhD thesis, University of Amsterdam.

SOLAGRAL (1993) *Politiques de commerce extérieur des produits d'origine animale en Afrique de l'Ouest et du Centre: rapport de synthèse*. Parijs, SOLAGRAL/IRAM/CEBV/Ministère de la coopération.

schillende (noordelijke en zuidelijke) etnische groepen of culturen. In de literatuur zijn ze dan ook wel *cross-cultural brokers* (cultureel overschrijdende makelaars) genoemd.

Deze tussenpersonen hebben een aantal belangrijke taken. Ten eerste verzorgen ze de huisvesting en de maaltijden voor de bezoekende handelaar. Een tussenpersoon heeft in de regel de beschikking over voldoende plaats om meerdere handelaren tijdelijk te huisvesten. Dit heeft geleid tot het gebruik van de term *landlord-broker* (ofwel 'landheer-makelaar'). Huisvesting is van belang, omdat het enkele weken kan duren voordat al het vee verkocht is en de slagers al het geld van het op krediet verkochte vee hebben terugbetaald. Ook voor de verdeling van kredieten heeft de tussenpersoon een cruciale functie, vooral omdat verkoopcontracten niet worden gebruikt. Het dagelijkse contact met slagers en zijn kennis van hun 'doen en laten' maakt hem in principe de aangewezen persoon om de kredietwaardigheid van een slager te beoordelen en erop toe te zien dat hij na enige tijd zijn schulden afbetaalt.

Het loon van deze tussenpersoon bestaat uit een vaste commissie die hij ontvangt van de slager, bij elk verkocht beest. Ook Boureima laat bij zijn vertrek een 'attentie' achter (gewoonlijk een door hem bepaald geldbedrag). Gezien het belang van de tussenpersoon voor de goede afwikkeling van de commerciële activiteiten en het vertrouwen dat Boureima in hem moet hebben, bestaat er van oudsher een meer dan zakelijke relatie tussen de twee.

Relatie management

Het is duidelijk geworden dat de relaties in het netwerk van de veehandelaar Boureima verschillende functies hebben: het toezicht houden op de kudde, het organiseren van transport, het over de grens trekken met de kudde en het faciliteren van de verkoop. Het belang van zulke geografisch gespreide functies is, zoals gesteld, dat ze het de veehandelaar mogelijk maken handel te drijven in een context waarin een aantal obstakels moet worden overbrugd en risico's tot een minimum beperkt dienen te worden: de lange afstanden, de schaarste aan transportmiddelen, de trek met kuddes, de onduidelijkheid in regelgeving en de afwezigheid van verkoopcontracten.

Een sleutelbegrip in de relatie tussen de veehandelaar en de 'uitvoerders' van deze functies is dan ook *vertrouwen*. Wederzijds vertrouwen is van groot belang gezien de aard van de activiteiten. De handelaar moet er bijvoorbeeld op kunnen vertrouwen dat de herders die met het vee de grens over trekken dit zorgvuldig doen. Het gaat tenslotte om een niet onaanzienlijk en niet te verzekeren kapitaal. De handelaar moet er eveneens op kunnen vertrouwen dat de 'landheer-makelaar' alles in het werk stelt om de kredieten terug te vorderen en de kredietwaardigheid van een slager te beoordelen. Op hun beurt moeten de leerling, de herders en de makelaar erop kunnen vertrouwen dat hun 'werkgever' ook de volgende keer weer met hen in zee gaat. In de veehandel wordt geen gebruik gemaakt van contracten en bij gebrek aan sancties is vertrouwen cruciaal.

In de literatuur is veel gepubliceerd over de wijze waarop dergelijke vertrouwensrelaties tot stand komen en worden onderhouden. De basis voor de relatie is een familieband, het behoren tot dezelfde etnische of religieuze groep of dezelfde geboorte- of woonplaats.

Het instandhouden van de relatie brengt weer andere aspecten met zich mee. De leerling van Boureima, bijvoorbeeld, was een neef. Deze verwantschap maakte dat hij in aanmerking kwam voor een leerlingplaats bij de veehandelaar. De vertrouwensrelatie werd versterkt doordat Boureima kost en inwoning voor zijn rekening nam. Op zijn beurt had de leerling er belang bij de opleiding goed te volbrengen, omdat Boureima hem dan een gebruikelijk handelskapitaal ter beschikking zou stellen. De relatie met de tussenpersoon die voor Boureima de vrachtwagens organiseert, is gebaseerd op hetzelfde principe. Bovenop de commissie die wordt uitbetaald nadat een vrachtwagen is gevonden, staat Boureima de tussenpersoon terzijde bij zaken die niets met handel of transport te maken hebben. Bij ziekte, bruiloften of andere gelegenheden die de tussenpersoon aangaan zal Boureima altijd een financiële of anderszins een bijdrage leveren. Op die manier ontstaat een langdurige op wederkerigheid gebaseerde band die over kan gaan op volgende generaties. Zo was Boureima's 'landheer-makelaar' op de markt van Lomé een oude handelspartner en vriend van zijn vader.

Afrika-onderzoek in Nijmegen

De vakgroep Sociale Geografie van Ontwikkelingslanden aan de KU Nijmegen had als voornaamste werkterrein Latijns-Amerika. Begrijpelijk, gelet op de persoonlijke interesse in deze regio van Jan Kleinpenning, die door de jaren heen altijd de centrale figuur van de vakgroep is geweest. De personele bezetting bood plaats aan slechts één stafmedewerker die zich op Afrika specialiseerde: Bart Peperkamp (naderhand kreeg hij twee jaar ondersteuning van Marijke Timmermans). De komst van Leo Poyck aan het eind van de jaren zeventig gaf een belangrijke impuls aan de Afrikaanse onderzoeksactiviteiten van de Nijmeegse vakgroep. Zijn aandacht ging met name uit naar ruimtelijk-economische ontwikkeling en kleinschalige niet-agrarische bedrijvigheid (de zogenaamde informele sector) in Kenya. Poycks ervaringen en bekendheid met Kenya, in het bijzonder Kisumu, heeft vele studenten de mogelijkheid geboden te participeren in dit onderzoeksprogramma. Ook zijn positie was echter een tijdelijke en in 1984 verliet hij de vakgroep.

Peperkamp is sinds het begin van de jaren tachtig actief in Sierra Leone. Thema van onderzoek is de productie en marketing van gewassen als koffie en cacao. Een onderwerp dat hem is blijven interesseren, ook toen hij in het midden van de jaren tachtig zijn aandacht verlegde naar Kenya. Daar ging het om de toegang tot ruimte voor lage inkomensgroepen in een rurale omgeving. Dit onderzoek is onderdeel van het eerste voorwaardelijk gefinancierde onderzoeksprogramma van de vakgroep: 'ruimte, regionaal beleid en lage inkomensgroepen'.

In 1981 was men - onder leiding van Jan Kleinpenning - met dit programma in met name Latijns-Amerika gestart. In Afrika vertaalde dit zich in (studenten)onderzoek in Kenya in een aantal regio's naar competitie en conflicten tussen activiteiten zoals pastoralisme, akkerbouw, en wildparken. In 1987 werd de vakgroep uitgebreid met Marcel Rutten. Hij startte onder de vlag van het VF-programma een promotieonderzoek naar de toegang tot ruimte en natuurlijke hulpbronnen in de context van de individualisering van het landbezit bij Maasai pastoralisten in Kenya. Het tweede onderzoeksprogramma van de vakgroep, getiteld 'incorporatie en de daarvoor opgeroepen tegenkrachten', is in die zin baanbrekend dat het studie maakt van ontwikkelingen die tegenwoordig onder het etiket 'globalisering' gemeengoed geworden

zijn. Het onderzoek van Frank Sellies en Jos Wanders naar de productie van koffie en cacao in de context van structurele aanpassingsprogramma's in Sierra Leone, dat in 1997 resulteerde in een dubbelpromotie, vond in dit kader plaats. Het was tevens het laatste proefschrift dat onder leiding van Kleinpenning als hoofd van de vakgroep SGO werd geschreven. In 1997 werd deze vakgroep, ondanks lovende kritieken van visitatiecommissies, opgeheven.

Het gebrek aan toegang tot middelen (menskracht en financiën) zullen zeker debet geweest zijn aan het feit dat in vergelijking met 'Utrecht' en 'Amsterdam' de omvang van het Afrika-onderzoek in Nijmegen beperkt is gebleven. Het uitkleden van de vakgroep in antwoord op bezuinigingen en reorganisaties binnen de Nijmeegse faculteit sinds het midden van de jaren tachtig gaf de laatste duw. De nieuwe faculteit Beleidswetenschappen - waarin sociale geografie opging - bleek niet in staat die aantallen en zeg maar het 'type' student te trekken zoals voorheen.

Wat was de plaats van Afrika onder Nijmeegse studenten? Ondanks de nadruk op Latijns-Amerika, heeft meniggen in Afrika

Afrika/Regio's	20
Kenya	24
Tanzania	19
Ghana	11
Nigeria	11
Tunesië	11
Sierra Leone	10
Egypte	9
Zambia	8
Burkina Faso	6
Zuid-Afrika	6
Sudan	4
Senegal	3
Zaire	3
Algerije	2
Angola	2
Ethiopië	2
Guinee-Bissau	2
Marokko	2
Mali	2
Uganda	2
Zimbabwe	2
Gambia	1
Kongo	1
Malawi	1
Mozambique	1

Tabel 1: Regionale spreiding kandidaats- en doctoraalscripties studenten geografie KUN 1960-1996

Bron van beide tabellen: AJ Dietz e a (1977) SGO in Reunie, 14 december 1996. Nijmegen, Vakgroep SGO, KUN.

Tabel 2: Scriptie-onderwerp kandidaats- en doctoraalstudenten geografie KUN 1960-1996.

Onderwerp/jaar	1960- 69	1970- 79	1980- 89	1990- 96	TOT.
Rurale ontwikkeling/landbouw	8	11	23	4	46
Ontwikkelingstheorie	1	16	17	3	37
Stedelijke problematiek/informele sector	1	12	9	1	23
Mijnbouw/industrie	3	8	7	0	18
Milieu/conflicten hulpbronnen	0	1	12	2	14
Migratie/regionale ongelijkheid	1	6	4	0	11
Toerisme	0	1	6	3	10
Overig (m.n. gender/onderwijs)	0	1	7	1	9
TOTAAL	14	55	85	14	68

veldwerk verricht; de eerste Nijmeegse studenten vertrokken in 1975 naar dat continent (Zambia). Gedurende het bestaan van de vakgroep hebben 84 studenten veldwerk gedaan in zestien Afrikaanse landen. Ter vergelijking: naar Latijns-Amerika en Azië vertrokken respectievelijk 71 en 50 studenten. Sierra Leone en Kenya - niet verwonderlijk gezien de aandacht van de staf voor deze twee landen - sprongen eruit met 22 studenten elk. Er bestond, zoals tabel 1 laat zien, een duidelijke voorkeur voor Angelsaksisch Afrika, zowel bij kandidaats- als doctoraalstudenten. Overigens waren studenten in Afrika sterk op zichzelf aangewezen: op een enkele uitzondering na was er geen begeleiding in het veld door stafmedewerkers.

Tussen de jaren zestig en negentig verschoof de belangstelling binnen Afrika. Aanvankelijk was er vooral aandacht van noordelijk Afrika (Maghreb, Egypte). In de jaren zeventig zijn Tanzania, Nigeria, Ghana, Zambia en Tunesië populair. Kenya (Kisumu, landconflicten) en Sierra Leone (marketing)

worden dat in de jaren tachtig. Dan is er ook enige aandacht voor francofoon Afrika (Burkina Faso, Senegal) en een hernieuwde aandacht voor Tanzania.

Bij de gekozen onderwerpen (tabel 2) valt op dat, met uitzondering van de belangstelling voor de Sahelproblematiek in de jaren zeventig, het thema 'milieu/hulpbronnen' in de jaren tachtig aan belangstelling wint. Tevens blijkt dat de onderwerpen in recentere jaren minder sectoraal beschrijvend worden behandeld (bijvoorbeeld mijnbouw of akkerbouw), maar meer analytisch en probleemgericht. De mogelijkheid veldwerk te verrichten (als gezegd: vanaf 1975) zal hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Tenslotte is te constateren dat de aandacht voor grote theorieën plaats maakt voor deeltheorieën.

Marcel Rutten

De auteur is verbonden aan het Afrika Studiecentrum.

Spreiding en verspreiding van muziek in Afrika

Van griots tot Youssou N'Dour

De laatste jaren wordt er in de westerse media veel geschreven over muziek van het Afrikaanse continent. Het groeiende aanbod van Afrikaanse muziek, zowel op cd als live op de podia heeft er toe geleid dat zelfs de Nederlandse dagbladen in hun cd- en concertrecensies regelmatig aandacht besteden aan bijvoorbeeld de nieuwe cd van Kin Lam uit Senegal, en niet slechts aan *The best of African music, part 6*. Met deze minder generaliserende aandacht voor de herkomst van verschillende Afrikaanse musici, wordt ook de beschrijving van de muziek, en het beeld bij het publiek genuanceerder.

De auteur is werkzaam als redacteur voor het online internetplatform Africaserver. In het kader van zijn studie Afrikanistiek deed hij onderzoek naar de beleving van hiphop-cultuur door jongeren op verschillende plaatsen in Tanzania.

THOMAS GESTHUIZEN

Tot in de jaren tachtig was het niet ongewoon om in muziekrecensies zinsneden als 'deze groep speelt in Afrikaanse stijl' tegen te komen. Een van de eerste Nederlandse uitgaven van populaire muziek uit Nigeria in 1983 had als titel *The best of African music*. Afrika wordt nu in het Westen meestal niet meer gezien als een groot land, met één taal en een homogene cultuur en muziekstijl. In plaats daarvan wordt tegenwoordig veel gesproken over 'de Zairese/Congolese' of 'de Senegalese' muziek. De beschrijving van muziek in relatie tot de staatsgrenzen doet echter ook niet volledig recht aan de muzikale ontwikkelingen op het continent die vaak grensoverschrijdend zijn.

Evenals andere culturele uitingen, zoals taal, is de beoefening van muziek niet noodzakelijkerwijs aan een bepaalde plaats gebonden. Zo zijn er in Tokyo verschillende bands, bestaande uit Japanners die met veel overtuiging Congolese gitaarmuziek spelen, gezongen in de taal waarin ook hun voorbeelden uit Kinshasa zingen. In Afrika zijn bepaalde muziekstijlen tegenwoordig over vrijwel het hele continent te horen. In andere gevallen reikt een muziekstijl niet verder dan de omheining van een dorp.

Pre-koloniale tijd

In tegenstelling tot wat lang de westerse perceptie is geweest, beschikten de pre-koloniale Afrikaanse samenlevingen over dynamische culturen. Vrijwel geen enkel volk was verstoken van contacten met andere samenle-

vingen. In sommige gebieden, zoals Oost-Afrika was sprake van *transhumance*, waarbij relatief grote afstanden werden afgelegd en met andere volkeren werd gehandeld en soms samengeleefd. Deze migraties - seizoensgebonden en binnen een bepaald gebied - maakten mogelijk dat mensen die ver van elkaar woonden ontwikkelingen in muziek toch gemeenschappelijk beleefden.

Een voorbeeld is de zangstijl van de Maasai en Samburu-volkeren van Kenya en Tanzania. Het was in de tijd voordat busdiensten het gebied aandeden niet ongebruikelijk dat mensen het hele territorium (van noord naar zuid zo'n duizend kilometer) te voet doorkruisten. Jongens in de leeftijd van vijftien tot dertig jaar werden er in groepen op uit gestuurd om meer te leren over de wereld. Tijdens hun tochten overnachtten zij soms in de huizen van andere Maa-sprekers. In die omgeving werden nieuwe composities ten gehore gebracht.

In de loop van de 18de en 19de eeuw verspreidden de Maasai zich vanuit Kenya steeds verder naar het zuiden, tot in het huidige Noord- en Centraal-Tanzania. Verschillende volkeren namen hun taal, woordenschat of gebruiken over. De Arusha, levend aan de voet van de Meru-berg bij de huidige stad Arusha, zijn landbouwers maar hebben veel Maasai-gebruiken waaronder kleding- en sieradendracht ingepast in hun cultuur. Ook de zangstijl van de Maasai is overgenomen. In de feesten rond een besnijdenisceremonie zijn vaak ook Arusha te gast.

In de etnomusicologie wordt de invloed van een nomadische levenswijze meestal gegeven als verklaring voor het ontbreken van grote muziekinstrumenten zoals drums en de voorkeur voor vocale muziek bij Afrikaanse volkeren. De Arusha, die wonen in permanente vestigingen, onttrekken zich aan dit patroon: hun muziek is vrijwel geheel vocaal.

Processen van culturele beïnvloeding door migratie in Afrika zijn meestal zeer geleidelijk gegaan. Het continent heeft een aantal massale migratiestromen meegemaakt waarvan de Bantu-migratie - van West- naar Zuidelijk en Oost-Afrika - de meest ingrijpende is geweest. De aanwezigheid van bepaalde overeenkomsten in muziekinstrumenten, dansen en maskers in gebieden die ver van elkaar liggen kan zo verklaard worden.

Koningsfamilies

Een centraal staatsgezag heeft in West-Afrika al in de middeleeuwen gezorgd voor bepaalde overeenkomsten tussen regio's in de manier van opvoeren van muziek. Koningsfamilies zoals de Keita in het oude Mande-rijk (13de tot 15de eeuw) hadden *griots* in dienst, hofmusici die hun ambacht doorgaven aan hun kinderen. Tot op de dag van vandaag wordt in West-Afrikaanse landen als Senegal, Mali en Guinée de populaire muziek vooral gemaakt door leden van griot-families, zoals Kanté of Kouyaté.

In de vroege Afrikaanse staten werden onderworpen volkeren soms gedwongen om gebruiken of taal van de overheerser aan te nemen. Vaker echter behielden culturen een groot deel van hun eigenheid. Zo konden grote regionale verschillen tussen muziekvormen ontstaan. De

Afrikaanse muziek op Internet

In vrijwel alle Afrikaanse landen heeft de ontwikkeling van internet het laatste jaar een hoge vlucht genomen. Een gevolg daarvan is de wereldwijde online toegankelijkheid van een aantal Afrikaanse radiozenders. Het Tanzaniaanse Radio One en een handvol andere zenders uit Senegal, Zuid-Afrika en Benin zenden 24 uur per dag uit via internet. Alhoewel toegang tot het web in Afrika voorlopig voorbehouden blijft aan een welgestelde bovenlaag van de bevolking, doen zich interessante nieuwe mogelijkheden aan voor de toekomstige verspreiding van muziek in en uit Afrika.

Een toegankelijke webpage voor het beluisteren van diverse Afrikaanse muzieksoorten is: <http://www.africaserver.nl/muziekdans>.

spreading van muziekstijlen in de regio van het Manderijk komt overeen met de verschillende taalgebieden: de nauw verwante talen Mandinka, Maninka en Bambara kennen verschillende muziekstijlen met eigen muziekinstrumenten, zangstijlen, melodieën en ritmes. De muziek van de Mandinka-sprekers in Senegal en Gambia vertoont verwantschap met die van buurvolkertien wiens geschiedenis niet in het Mande-rijk ligt.

De heerschappij van de Europese kolonisten had voor veel culturen ingrijpendere gevolgen dan voorgaande overheersingen. De kolonisten waren aanvankelijk vooral geïnteresseerd in Afrika als bron van grondstoffen en als afzetmarkt voor producten, maar na verloop van tijd werd de bemoeienis met de inwoners van de koloniën groter. Vooral met de versterking van het staatsgezag in de koloniën in de eerste decennia van de 20ste eeuw, nam de controle van de koloniale macht over culturele uitingen evenredig toe. De manier waarop de kolonisator omsprong met de cultuur in een gebied verschilde sterk.

Onder de Franse invloedssfeer was het beleid erop gericht om de inwoners van de koloniën tot 'overzeese Fransen' te maken. Educatie bracht veel van de Franse cultuur over. Het idee dat alle koloniën deel uitmaakten van een groot Frans rijk met een gemeenschappelijke identiteit, blijkt tot op heden van essentieel belang in de verspreiding van muziek in het Francofone gedeelte van Afrika. Veel musici uit francofoon West-Afrika wonen in Parijs of nemen er hun muziek op, die niet alleen in hun land van herkomst op CD of cassette verschijnt maar tevens in Frankrijk, de Antillen en andere Afrikaanse landen. Er is een aantal radio- en tv-zenders die een groot bereik hebben in francofoon Afrika, waaronder Radio France International en Radio Africa. Platenmaatschappijen als EMI/Jar doen zaken in verschillende West-Afrikaanse landen en organiseren toernees van musici door heel West-Afrika.

Blaaskapellen

De kolonisatoren brachten hun eigen muziekinstrumenten, -stijlen en opvoeringsgebruiken mee. Een vroeg voorbeeld zijn de Engelse militaire en marine-blaaskapellen in Ghana en Tanzania, waarvan elementen zoals organisatievorm nog in de hedendaagse muziekbeoefening aanwezig zijn. Op plaatsen waar veel contact was tussen de bezetter en bevolking ontstond vaak een muzikale mengvorm waarin lokaal aanwezige muziekstijlen werden gespeeld met geïmporteerde muziekinstrumenten.

In Zanzibar, dat tot 1964 behoorde tot Oman, ontstond aan het begin van de 20ste eeuw de taarab-musiek uit de Egyptisch geïnspireerde muziek die aan het hof van de sultan ten gehore werd gebracht. Nadat taarab ook in andere dan paleiskringen te horen was, werd het populair onder de Afrikaanse bevolking, veelal van lagere sociale klasse, die nieuwe elementen toevoegde zoals Afrikaanse percussieritmes, zang in Swahili en in latere jaren melodieën uit Indiase filmmusiek.

Nog steeds organiseren voormalige kolonisatoren optredens van Europese musici in Afrika. Voorbeelden zijn de Duitse Goethe-instituten en het Centre Culturel Français (CCF). Lokale kantoren van het CCF ondersteunen ook nieuwe lokale ontwikkelingen, onder andere door het organiseren van concerten en van buitenlandse toernees.

De gevolgen van de invoering van een staatsvorm naar westers model voor de muziek in Afrika waren ingrijpend. Staatsgrenzen doorkliefdde gebieden met een gemeenschappelijke muziekstijl. De ontwikkeling van

muziek werd in het vervolg, net als andere uitingen van cultuur zoals kledingstijl, mede geconditioneerd door de staat. Door breuken tussen musici van hetzelfde volk aan beide zijden van de grens ontstonden nieuwe regionale verschillen in muziekstijl. Met de toename van activiteiten op nationaal niveau, zoals parades op nationale feestdagen en de komst van media als radio en tv ontwikkelden zich nationale stijlen.

In de periode kort na de onafhankelijkheid - voor de meeste landen waren dit de jaren zestig - kozen veel staatshoofden voor het verbreken van de contacten met de voormalige kolonisator en voor het versterken van een nationale identiteit. Vrijwel ieder Afrikaans land kreeg een volkslied, naar voorbeeld van Europese landen.

Een andere manier om de eenheid in het land te bevorderen was door de muziek uit verschillen culturen te presenteren in één voorstelling, zoals in het nationaal ballet van Guinée, of in een *cultural village* zoals de Bomas of Kenya in Nairobi. De nadruk lag op nationale cultuur, en regionale verschillen werden geminimaliseerd (Stone 1986, p.247). Bepaalde regionale muziekinstrumenten of muziekstijlen kregen een symbolische functie voor de nieuwe staat, zoals de koninklijke drums

in Rwanda, ooit voorbehouden aan het hof maar in een nieuwe post-koloniale context gebruikt om de president te eren.

De stad

In hoeverre de politieke en economische ontwikkelingen van de laatste decennia van invloed zijn geweest op de spreading van muziek in Afrika wordt duidelijk als we kijken naar de situatie van populaire muziek in de stad en in het dorp. De steden zoals in de loop van de 20ste eeuw verzezen in Afrika betekenden een breuk met de dorpsamenleving. Mensen van verschillende afkomst kwamen in dagelijks contact en beleefden deels dezelfde gebeurtenissen. Er ontstonden nieuwe plaatsen van opvoering: de straat, cafés, concertzalen en stadions. In de stad vormden zich groepen muzikanten naar het voorbeeld van de buitenlandse groepen die te horen waren op radio en platen. De stad bood ook technische mogelijkheden die op het platteland ontbraken, zoals het spelen op elektrisch versterkte muziekinstrumenten. Met de verdere ontwikkeling van muziekdragers ontstond de behoefte om muziek op te nemen. De allereerste muziekopnames in Afrika werden gemaakt door Europeanen voor onderzoek of de westerse markt, maar al snel kwamen er 78-toerenplaten voor verkoop ter

*Nyakomba, Zimbabwe
In een omheinde ruimte waar men na betaling naar binnen kan, komen mensen samen om naar muziek te luisteren en te dansen*

Foto Michel Szulc
Krzyzanowski/HH

plaatse. In grote steden zoals Abidjan en Nairobi werden opnamestudio's gebouwd.

Vanaf de jaren vijftig ontwikkelde zich in veel landen een muzikale infrastructuur met de hoofdstad als centrum waar alle opnames gemaakt werden en de productie van geluidsdragers gevestigd was. Provinciesteden en dorpen functioneerden naast de stad als afzetmarkt. De eerste radiostations vestigden zich ook in de hoofdsteden. Deze factoren droegen ertoe bij dat in veel landen één stad zich ontwikkelde als centrum van muziekproductie. Nieuwe stijlen, beïnvloed door buitenlandse producties, floreerden in deze omgeving. Omdat musici van het platteland geen toegang hadden tot de productie en distributie zoals die in de stad voorhanden was, bleef hun bekendheid vaak beperkt tot de eigen regio. Waar er aanvankelijk een kloof bestond tussen de nieuwe, populaire stadsmuziek en muziek uit de dorpen gingen artiesten na verloop van tijd stijlelementen en instrumenten uit het binnenland gebruiken. Een voorbeeld is Senegal waar tot eind jaren zeventig Latijns-Amerikaanse muziek (rumba, salsa) de voornaamste populaire muziekstijl was, totdat groepen als Youssou N'Dour's Etoile de Dakar elementen van traditionele Senegalese muziek gingen gebruiken: 'Ik liet de traditionele sabar-drumritmes spelen door de gitaar en keyboards, en de ritme-gitaar nam de rol van de mbung mbung over' (Broughton 1994, p.268).

In andere landen werd kort na de onafhankelijkheid een grote impuls gegeven aan traditionele muziek door middel van eerder genoemde initiatieven als een nationaal ballet. De deelnemende musici hadden in groepsverband toegang tot de muzikale infrastructuur. Veel van hen brachten later onder eigen naam platen uit in binnen- en buitenland. Staatssubsidies bereikten ook orkesten en bands in regionale steden, bijvoorbeeld in Mali waar in steden in het binnenland en zelfs in iedere wijk van de hoofdstad een dergelijk orkest werd opgericht. Voor de politiek was de ondersteuning van lokale groepen een manier om hun boodschap over te brengen aan een breed publiek.

Naast directe lofuitingen geadresseerd aan de machthebber in de traditie van de griots in West-Afrika, waren liedteksten vaak een uitwerking van politieke actiepunten. Een recent voorbeeld (1997) is de rapgroep The Struggling Islanders in Zanzibar die financiële ondersteuning kregen van het ministerie van Toerisme voor het opnemen van een nummer waarin de voordelen van het toerisme voor de eilandbewoners worden opgesomd.

Ekibinda nkoi

In de jaren negentig is in vele Afrikaanse landen het aantal media en het bereik ervan sterk toegenomen. In Tanzania bijvoorbeeld.

Dar es Salaam biedt een overweldigend aanbod van dagen weekbladen, radiozenders en tv-stations. Het bereik draagt verder dan de grote stad: het populaire Radio One is met zendmasten in Mwanza en Arusha tot in kleine dorpen te ontvangen op de FM-frequentie, en kranten worden 's ochtends vanuit Dar es Salaam over het hele land verspreid. De rol van de stad als cultureel centrum wordt verder versterkt. Mensen in het binnenland blijven niet langer slechts door contacten met familie op de hoogte van wat er in de stad speelt, maar horen en lezen het van dag tot dag.

Muzikale trends, zoals de Congolese stijlen *ekibinda nkoi* en *ndombolo* maar ook lokale muziek uit Dar es Salaam, zijn tot in de meest afgelegen Tanzaniaanse dorpjes bekend. Zo danst de Maasai-jeugd van Sukuro, een nederzetting ten zuiden van de stad Arusha, in het

weekend de *ekibinda nkoi* in een schoolgebouw dat ingericht is als disco. In hun eigen *boma* (kraal) zingen ze 's avonds traditionele liederen, en bij ceremonieën wordt gezongen in de Maasai-stijlen. Hun eigen muziek is nauwelijks aanwezig in de nationale media. Alleen de staatszender Radio Tanzania besteedt al decennia lang aandacht aan Tanzaniaanse traditionele muziek: lange tijd werd door de staat buitenlandse muziek uit de ether geweerd ten gunste van de ontwikkeling van een nationale cultuur.

Het merendeel van de nieuwkomers in de Tanzaniaanse media is commercieel. De sterke opkomst van commerciële media werd in gang gezet door economische liberalisatie in het begin van de jaren negentig. De nieuwe mogelijkheden van een markteconomie leidden tot de opbloei van de muziekindustrie. De import van muziek en geluidsapparatuur voor radiostations, studio's, discotheken en drinkgelegenheden nam toe. Het marktaanbod van buitenlandse muziek werd groter, in gelijke tred met de behoefte van het tv-kijkende en radio luisterende publiek. Tv-zenders als DTV en ITV in Dar es Salaam vertonen vrijwel dagelijks buitenlandse videoclip; rap- en r&b-clips en 'black music' in het algemeen zijn het meest populair.

Contacten met West-Afrikaanse stations leidden ertoe dat videoclips van muziek die voorheen totaal onbekend en niet te koop was in Tanzania, toch veel te horen waren. In sommige gevallen (DTV, TV Zanzibar) werden de muziekvideo's opgenomen van West-Afrikaanse satelliet-tv of het Zuid-Afrikaanse M-Net en werd de kopie vertoond op tv.

Internationale muziektelevisie-zenders zijn medeverantwoordelijk voor de huidige fascinatie van de Tanzaniaanse jeugd met Afro-Amerikaanse cultuur, die zich uit in kledingstijl, spraakgebruik (Amerikaanse leenwoorden worden onderdeel van het *Swahili-slang*) en vooral muziekvoorkeur. In nieuwe discotheken als de peperdure Bilicanas in het centrum van Dar es Salaam (de eigenaar bezit ook Radio One en ITV) wordt op een avond afwisselend de nieuwste Congolese muziek, Amerikaanse rap en r&b en reggae gedraaid.

Illegaal

Copyrights spelen bij dit alles nauwelijks een rol. Het merendeel van de muziek die verkocht wordt op cassette is illegaal gekopieerd. Voor lokale musici is het moeilijk om te leven van de opbrengst van cassette-kopieën. In enkele gevallen zijn dezelfde personen die buitenlandse cassettes verkochten zonder copyrights te betalen, een overeenkomst aangegaan met lokale musici voor de verkoop van hun muziek. Meestal betaalt de muzikant of groep zelf de studiokosten, en verkoopt dan de originele opname aan de distributeur, die geld biedt voor een vaststaand aantal kopieën. De naleving van dergelijke afspraken is vaak onduidelijk. De in Dar es Salaam wonende rapper 2 Proud, bekend tot in de kleinste dorpen in het binnenland van Tanzania, vermoedde dat er tussen de officiële oplage van zijn laatste cassette, vastgesteld door zijn 'platenmaatschappij' op twintigduizend exemplaren en de werkelijke oplage een verschil van minstens enkele duizenden zat. Met illegale kopieën gemaakt door andere muziekdistributeurs meegerekend kwam zijn schatting op twee miljoen verkochte cassettes.

Illegale cassettes van buitenlandse muziek, zoals van de vaak in Parijs geproduceerde Congolese dansmuziek, verschijnen al enkele dagen na het uitkomen op de Tanzaniaanse markt, inclusief in kleur bedrukte omslag en

behuizing. De prijs van dergelijke opnamen is zo laag (een gulden of twee) dat veel mensen zich het kunnen veroorloven om regelmatig nieuwe muziek te kopen. Het ruime aanbod op cassette van Congolese muziek en Amerikaanse 'black music' wordt zo in enorme oplagen door het land verspreid. Lokale muziekproducties moeten zich uit concurrentieoverwegingen richten naar de prijs van de illegale cassettes. Een typische prijs voor een cassette van een Tanzaniaanse artiest is ongeveer zeven gulden.

Enkele Tanzaniaanse groepen hebben cd's gemaakt, maar deze verschenen op de westerse markt. Pas eind 1998 werd een aanvang gemaakt met het produceren van cd's voor de Tanzaniaanse markt door de groepen FM Musica en Diamond Sound.

Uitverkochte zalen

Een bekend verhaal over Afrikaanse immigranten in Parijs is dat een aantal zich in de jaren tachtig aan de grens voordeed als *griot* (West-Afrikaanse troubadour) om makkelijker aan een visum te komen. Er moeten in Parijs dan ook honderden Malinese en Senegalese musici rondlopen. In die tijd nam de interesse van Europa voor Afrikaanse populaire muziek snel toe. Niet alleen in Europa wonende Afrikanen vormden het publiek. De Nigeriaan Fela Kuti bracht een aantal platen uit op Europese labels en trad op in uitverkochte zalen. Platenlabels als het Engelse RealWorld brachten naast Afrikaanse populaire en traditionele muziek, ook werk uit andere werelddelen. In muziekwinkels werd dit aanbod voor het eerst gepresenteerd als *world music*. Deze categorisering - vaak bekritiseerd omdat het in wezen alle niet-westerse muziek als 'anders' benadert - bleek een succesvolle marketingmethode.

Begin jaren negentig werden artiesten als Youssou N'Dour (Senegal), Papa Wemba (Congo/Zaire) en Salif

Keita (Mali) bekend in het Westen met platen waarop de muziek enigszins was aangepast aan de smaak van het poppubliek. Salif Keita werkte samen met de Senegalese producer Sylla, die tientallen (West-)Afrikaanse muzikanten aan een succesvolle carrière in het Westen heeft geholpen en zich goed bewust is van de smaken op de internationale muziekmarkt. Een recent succesvol project van Sylla is de salsagroep Africando, bestaande uit Afrikaanse zangers en New York/Latijns-Amerikaanse muzikanten.

Andere artiesten richtten zich in hun teksten bewust tot een publiek in diverse Afrikaanse landen. In bepaalde gevallen heeft hun platenmaatschappij vestigingen in meerdere landen, zoals EMI in West-Afrika. In het lied *Rama* van Sah'lomon, in de Parijs-Congolese soukousstijl die jarenlang de Afrikaanse dansvloeren beheerste, verklaart de zanger zijn liefde aan een meisje in een tiental verschillende Afrikaanse talen, waaronder Wolof (Senegal) en Kiswahili (Oost-Afrika). De potentiële Afrikaanse afzetmarkt voor cassettes is enorm, zelfs als de verliezen door piraterij in acht worden genomen. Een artiest die tot voor kort heel Afrika doorreisde om op te treden was de Congolees Pepe Kallé. Zijn overlijden in december 1998 bracht in Congo miljoenen mensen ertoe om honderden kilometers te reizen naar de hoofdstad Kinshasa voor de begrafenisplechtigheden. De aandacht voor Pepe Kallé's overlijden deed de vraag naar zijn net uitgekomen cassette in heel Afrika stijgen.

Lokaal bandje in een buitenwijk van Nairobi. De muzikanten leven van wat het publiek hen geeft in het mandje op de voorgrond

Foto Bart Eijgenhuisen/HH

Literatuur

- Broughton, S. (red.) (1994) *World Music The Rough Guide* London Penguin Books
- Ranger, T. (1975) *Dance and Society in Eastern Africa 1890-1970* The Beni Ngoma London Heinemann Educational Books
- Spear, T. (red.) (1993) *Being Maasai* London James Currey Ltd
- Stone, R.M. (1986) *African Music Performed In Phyllis Martin & Patrick O'Meara Africa* (1986) Bloomington Indiana University Press

Het ASC, geografie en Afrikanistiek

Het in Leiden gevestigde Afrika Studiecentrum (ASC), dat onlangs zijn 25-jarig bestaan vierde, was bedoeld als wetenschappelijke tegenhanger van het in 1946 opgerichte Afrika Instituut in Rotterdam. Het Rotterdamse instituut diende het Nederlandse bedrijfsleven van commercieel advies en werd financieel gesteund door KLM, Philips, Unilever en verschillende banken. Het Afrika Instituut in Leiden kreeg subsidie van enkele ministeries. Het fungeerde tot 1963 voornamelijk als documentatiecentrum. Onder aanvoering van de rechtsantropoloog Jan Holleman werd het omgevormd tot een interuniversitair onderzoeksinstituut en kreeg het zijn huidige naam.

Het ASC heeft zijn antropologische en juridische oriëntatie in de loop der jaren naar andere disciplines uitgebreid. Politicologen, economen, historici en ook in toenemende mate geografen worden aan de staf toegevoegd dan wel onderdak geboden in combinatie met een aanstelling aan één van de Nederlandse universiteiten. Uit deze geleerden zijn ook de meeste ASC-geografen afkomstig. Toch zou het tot het begin van de jaren negentig duren voordat de geografische inbreng substantieel gestalte krijgt. Na de inbreng van Jan Sterkenburg in de periode 1965-1969 is het enkel de antropoloog en demograaf Klaas de Jonge die gedurende korte tijd de ruimtelijke wetenschap vertegenwoordigt (onder meer veldwerk in Senegal en Tanzania). De komst, in 1983, van Ted Kliest vanuit Utrecht betekent een versterking. Kliest start onderzoek in Kenya naar seizoensinvloeden op de agrarische productiviteit en voedselzekerheid. Na zijn vertrek naar het ministerie van Buitenlandse Zaken neemt Dick Foeken zijn taak in 1987 over. Daarnaast verricht Foeken, samen met Nina Tellegen, veldwerk in West-Kenya naar de positie van landarbeiders. Ook besteedt hij aandacht aan urbane akkerbouw in Nairobi.

Momenteel kent het ASC vier geografisch medewerkers, behalve Foeken ook Bryceson, Tellegen en Rutten. Naast deze vier zijn ook Annette van Andel, Frank Bessem en John Houtkamp tijdelijk, en al dan niet via een met een universiteit (UvA, UU) gedeelde aanstelling, verbonden geweest aan het ASC. Dit leverde studies naar respectievelijk akkerbouw in de hooglanden van Kameroen, de verbouw van katoen in Kameroen en de marketing van exportgewassen (voor-

al bananen) vanuit Afrika naar Europa op. Het werk van de ASC-geografen is op dit moment ondergebracht in twee onderzoekscusters waarin zij samenwerken met andere wetenschappers: 'De-agrarianization: labour, locality and identity in transition' en 'Society and resources in Africa: resource management and social security in the context of a changing environment'. Daarbinnen richten zij zich met name op thema's als rurale ondernemers, de rol van niet-agrarische activiteiten bij rurale huishoudens; allocatie van arbeid, ruraal-urbane interactie, urbane landbouw, regionale ontwikkeling, democratisering (in het bijzonder verkiezingswaarneming), ecotoerisme, ontwikkeling en conflicten rond landrechten van pastoralisten, voedselzekerheid, droogteplanning, en de rol van lokale kennis in waterontwikkeling. Onderzoek wordt uitgevoerd in met name Tanzania, Malawi en Kenya.

Geografen en Afrikanisten

De ASC-geografen werken intensief samen met Afrikanisten die een andere opleiding dan geografie hebben gehad. De vraag die zich laat stellen is het relatief gewicht van de inbreng van geografen in Afrika-onderzoek. Die vraag geldt natuurlijk ook buiten het ASC: ook op universiteiten en andere instellingen doen tal van niet-geografen onderzoek in Afrika.

Een hulpmiddel bij het beantwoorden van die vraag biedt de sinds enige tijd op internet beschikbare website 'Afrikanisten in Nederland' (www.nuffic.nl/africanists/), een gezamenlijk initiatief van Nuffic/CIRAN, het ASC, het Nederlands Instituut voor Zuidelijk Afrika (NIZA) en de Nederlandse Vereniging voor Afrika Studies (NVAS, de opvolger van de werkgemeenschap Afrika). Afrikanisten kunnen zich gratis aanmelden bij de website, maar niet iedereen wordt opgenomen. De beheerders van de website hebben een selectie gemaakt waarbij enkel diegenen die een betrekking hebben bij een Nederlandse (niet-commerciële) werkgever, afgestudeerd zijn en (recente) Afrika ervaring bezitten opgenomen zijn. Ten tweede is de (te pretentieuze) term 'Afrikanist' misleidend, een term die meer gebruikt lijkt te worden door antropologen en taalwetenschappers dan door geografen en andere (sociaal) wetenschappers. De term Afrikanist suggereert te veel dat de desbetreffende persoon kennis zou hebben van het Afrika van Cairo tot Kaapstad en Banjul tot Mogadishu in historisch, cultuur, economisch en politiek opzicht. In werkelijkheid is een aantal van de Afrikanisten slechts een enkele keer in Afrika geweest, dan wel deelt de aandacht voor dit continent met werkzaamheden in of interesse voor Latijns-Amerika of Azië.

Met deze handicap in het achterhoofd levert een inventarisatie van de website de volgende informatie op. Van de 475 Afrikanisten hebben er zestig een sociaal-geografische opleiding genoten, één op de acht dus. Ook

Onderwerp/jaar	1998
Rurale ontwikkeling/landbouw	15
Milieu/conflicten hulpbronnen	13
Stedelijke problematiek/informele sector	8
Migratie/regionale ongelijkheid	3
Mijnbouw/industrie	1
Ontwikkelingstheorie	0
Toerisme	0
Overig	20
TOTAAL	60

Tabel 1: Hoofdwerkzaamheid Afrikanisten met voltioede sociaal-geografische opleiding.

zijn er aan de geografie verwante vakken zoals planologie, fysische geografie, cartografie en geologie vertegenwoordigd. Zij vormen een groep van ongeveer vijftien personen. Belangrijkste disciplines onder de Afrikanisten zijn de cultureel en sociaal antropologen, taalwetenschappers, medici, agronomen en historici. Maar ook psychologen, economen en wiskundigen komen in het bestand voor.

Naar leeftijd zien we een zwaartepunt in de categorie 40-49 jarigen (35%), gevolgd door 30-39 jarigen (30%), 50-59 (20%), 60-69 (13%). Zorgwekkend, zoniet onrustbarend, is dat slechts één persoon in de categorie 20-29-jarigen voorkomt. De man/vrouw verdeling is 44/56.

De meeste geografen zijn werkzaam bij de eerder genoemde universiteiten, inclusief die van Wageningen en Delft, of andere onderwijs/onderzoeksinstellingen zoals het Institute for Social Studies, het Afrika Studiecentrum, het Institute for Housing and Urban Development Studies, het ITC, het NIDI en de School voor de Journalistiek van de Hogeschool Utrecht. Ook zijn enkelen verbonden aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, Nuffic en (toch ook) commerciële adviesbureaus. Naar regio valt op dat Nederlandse geografen met name kennis hebben van Kenya, Benin, Tanzania, Malawi, Kameroen, Burkina Faso, Zimbabwe, Sierra Leone, Togo en Mali.

De Afrikanisten hebben trefwoorden opgegeven om hun deskundigheid op bepaalde deelterreinen uit te drukken. Een analyse van deze thema's is uitgevoerd waarbij elk van de geografen gekoppeld is aan slechts één hoofdthema zoals die ook onderscheiden zijn in de tabellen van de afleveringen 2, 3 en 4 in deze reeks. Vergelijking van deze tabellen met tabel 1 leert dat theorieën rondom ontwikkeling duidelijk onderwerpen van studie tijdens de geografische opleiding zijn en geen expliciete aandacht krijgen in de beroepspraktijk. Ten tweede is opmerkelijk dat ook de thema's 'mijnbouw/industrie' en 'toerisme' vrijwel ontbreken als hoofdaandachtspunten voor de Nederland-

se sociaal-geografische Afrikanisten. Milieu en hulpbronconflicten daarentegen zijn in betekenis toegenomen als veld van aandacht. Dit laatste is in organisatorisch verband nog eens onderstreept in de aanstelling van Ton Dietz aan de Universiteit van Amsterdam als hoogleraar in de politieke milieugeografie in 1995; de hoofdlijnen van

zijn onderzoeksveld schetste hij in zijn oratie in 1996: *Entitlements to natural resources - contours of political environmental geography* (handelsuitgave door International Books/Jan van Arkel). Binnen het thema milieu/hulpbronnen wordt de aandacht gelijkmatig verdeeld over water, land, energie en voedselzekerheid. Ten derde blijkt er een

zelfde verhouding te bestaan in de urbaan/ruraal oriëntatie, namelijk 1:2. Ten slotte, in de categorie 'overig' zijn met name Geografische Informatie Systemen (GIS), gender, communicatie/transport en onderwijs genoemd.

Marcel Rutten

Geografische dissertaties over Afrika

Met de groeiende aandacht voor de problematiek van de Derde Wereld en het in toenemende mate beschikbaar komen aan de Nederlandse universiteiten van middelen, personeel en studenten, is veldwerkonderzoek in Afrika - voor 1960 afwezig, in de jaren zestig voorzichtig begonnen - in de jaren zeventig en tachtig verder uitgebouwd. Uiteraard werd dit vergemakkelijkt door het slechten van een aantal praktische hindernissen zoals tijdrovend en duur transport. Tot het eind van de jaren vijftig was men aangewezen op vervoer per boot in plaats van het vliegtuig.

Het hoogtepunt van de aandacht van Nederlandse geografie voor Afrika ligt in de jaren tachtig. In dat decennium vindt veel veldwerk plaats en worden vooral vele doctoraalscripties geproduceerd. Na deze bloeiperiode constateren we een afnemende belangstelling, als gevolg van een veranderende tijdgeest ('Derde Wereld-fatigue') en teruglopende studentenaantallen. Bovendien bemoeilijken tempobeurs en een ogenschijnlijk somber loopbaanperspectief de mogelijkheid langere tijd in het veld te verkeren.

Daarentegen zien we aan het eind van de jaren tachtig en met name in de jaren negentig wel een groot aantal geografische dissertaties over Afrika verschijnen. Dit is grotendeels het gevolg van organisatorische veranderingen gecreëerd door de nieuwe omstandigheden aan de Nederlandse universiteiten. Goedkope, tijdelijke arbeidskrachten alsmede de noodzaak voor oudere stafleden, onder druk van faculteitsbesturen, om te promoveren, leiden tot een groot aantal proefschriften - ook over Afrika. Die proefschriften staan hiernaast vermeld.

De toekomstige plaats van Afrika in de Nederlandse geografiebeoefening zal in toenemende mate gelegen zijn in samenwerking met Afrikaanse universiteiten. Dit is een ontwikkeling die al enige tijd gaande is; de afgelopen jaren zijn vier Kenyanen op een geografisch proefschrift in Nederland gepromoveerd (zie het lijstje hiernaast).

Deze promoties waren het resultaat van een door NUFFIC gefinancierd samenwerkingsproject van de UvA met de School of Environmental Studies in Kenya.

Daarnaast zal er waarschijnlijk meer en meer sprake zijn van interdisciplinair opgezette onderzoeken. Geografen spelen daarin vaak een cruciale rol door hun brugfunctie tussen de sociaal- en natuurwetenschappers. Maar in hoeverre zij die rol kunnen vervullen hangt ook af van de ontwikkelingen op de Nederlandse universiteiten. Hoe ver zullen

zij gaan in het afbouwen van de sociale geografie van ontwikkelingsgebieden? Hoe zal de belangstelling van studenten zich ontwikkelen voor deze gebieden, en voor Afrika in het bijzonder? Het is te hopen dat de traditie van empirisch onderzoek van Nederlandse geografie in Afrika - zoals die de afgelopen vier decennia is ontstaan - in het nieuwe millennium zal worden voortgezet. Want er valt nog veel te ontdekken in Afrika.

Marcel Rutten

Nederlandse sociaal-geografische dissertaties over Afrika

KU Nijmegen (promotor: Kleipenning)

- 1985 L.J. Payck, Ruimtelijk-ekonomische ontwikkeling, sociale differentiatie en kleinschalige niet-agrarische bedrijvigheid in Kenya.
- 1992 W.F.G. Lacroix, Het binnenland van Afrika in de zestiende eeuw. Een historisch-geografische analyse van Duarte Lopes' kaart van Afrika (buitenpromovendus)
- 1992 M.M.E.M. Rutten, Selling Wealth to Buy Poverty - The Process of the individualization of landownership among the Maasai pastoralists of Kajiado District, Kenya, 1890-1990
- 1997 F.J.P. Selles & J.A.M. Wanders, Who Pays the Price? The Production and Marketing of Coffee and Cocoa in Sierra Leone under Structural Adjustment.

RU Groningen (promotor: Keuning)

- 1967 R. Harkema, De stad Zanzibar in de tweede helft van de negentiende eeuw en enkele oudere Oostafrikaanse kuststeden

Universiteit Utrecht (promotoren: De Voors, Van Baal, Hinderink, Vellinga)

- 1956 J. Brummelkamp, Ethiopie's ontwikkeling in de twintigste eeuw van middeleeuwse tot moderne staat.
- 1968 J. Heynen, Development and education in the Mwanza district (Tanzania) a case study of migration and peasant farming
- 1984 J. Lavrysen, Rural poverty and impoverishment in Western Kenya
- 1987 J.J. Sterkenburg, Rural development and rural development policies cases from Africa and Asia
- 1988 C. van der Post, Migrants and migrant-labour absorption in large and small centres in Swaziland: a comparative study of the Manzini and Nhlanguano
- 1992 P.B.M. van Teeffelen, Dienstencentra en rurale ontwikkeling een onderzoek naar het gebruik van overheidsdiensten in Mali, West-Afrika
- 1993 E.J.A. Harts-Broekhuis & A.A. de Jong, Subsistence and survival in the Sahel, Responses of households and enterprises to deteriorating conditions and development policy in the Mopti region of Mali
- 1994 H. Huismans, Planning for rural development. experiences and alternatives. Cases from Indonesia and Lesotho.
- 1995 A.C.M. van Westen, Unsettled Low-income housing and mobility in Bamako, Mali
- 1998 C. Dekeyser, Caracteristiques et évolution de la périphérie d'une ville sud-saharienne. Le cas de Ouagadougou, Burkina Faso

Amsterdam: VU (promotor: Heslinga)

- 1966 J.G. Lambooy, De agrarische hervorming in Tunesie: proeve van een sociaal-geografisch onderzoek.

Amsterdam: UvA (promotoren: De Vries Reilingh, De Bruijne, Heinemeijer, Van der Wusten, Dietz)

- 1968 W.F. Heinemeijer, Nationale integratie en regionale diversiteit.

een sociografische studie van Marokko als ontwikkelingsland

- 1984 L.M. van den Berg, Anticipating urban growth in Africa - land use and land values in the urban fringe of Lusaka, Zambia
- 1987 A.J. Dietz, Pastoralists in Dire Straits - survival strategies and external interventions in a semi-arid region at the Kenya/Uganda border Western Pokot, 1900-1986
- 1988 L.J. de Haan, Overheid en regionale integratie van de savanne in Togo 1885-1985 Infrastructuur, markntegratie, arbeidsmigratie en de lokale bestaanswijze
- 1992 D.W.J. Foeken, De opdeling van Centraal-Afrika, 1875-1885, een analyse van twee territoriale conflicten
- 1995 J.A. van Dijk, Taking the waters Soil and water conservation among settling Beja nomads in Eastern Sudan
- 1996 J. Post, Space for small enterprise. Reflections on urban livelihood and urban planning in the Sudan
- 1997 N. Tellegen, Rural enterprises in Malawi necessity or opportunity?
- 1998 A. van Andel, Changing security Livelihood in the Mandara Mountains Region in North Cameroon
- 1998 F. Zaai, Pastoralism in a global age - Livestock marketing and pastoral commercial activities in Kenya and Burkina Faso

Sociaal-geografische dissertaties over Afrika van Afrikaanse wetenschappers aan Nederlandse universiteiten

Universiteit Utrecht (promotoren: Hinderink, Luning en Dietz)

- 1995 B.A.A. Mutoro, Small-scale farming and the role of women in farm management. A case study of North Marogoli, Kenya

UvA (promotoren: Lambooy, De Bruijne, Dietz, Linden)

- 1996 J.B. Nyakaana, Kenya's Development Centre Policy the case of Eldoret, an assessment of its implementation and impact.
- 1996 C.O. Ombura, Towards an Environmental Planning Approach in urban industrial siting and operations in Kenya

TU Delft (promotoren: Priemus, Kingorah)

- 1995 G. Anyumba, Kisumu Town History of the built form, planning and environment. 1890-1990

RU Groningen (promotor: Willekens)

- 1997 Markos Ezra, Demographic responses to ecological degradation and food insecurity Drought prone areas in Northern Ethiopia